

MAGYAR
PHILOSOPHIAI SZEMLE.

TÖBBEK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTIK

BOKOR JÓZSEF ÉS DR. BUDAY JÓZSEF.

IV. ÉVFOLYAM.

III. FÜZET.

1885. MÁJUS.

Megismeritek az igazságot, és az igazság
szabadokká téssen titeket.

János VIII. 32.

A „Magyar Philosophiai Szemlét“ a Magyar Tudományos Akadémia támogatja ugyan, de a lap szellemi irányáért és tartalmáért csakis a szerkesztőség felelős.

TARTALOM:

1. Nőnevelésünk és az iskola. — *Felméri Lajostól.*
2. A szabad akaratról. — *Dr. Öreg Jánostól.*
3. A gazdaság fogalma. II. közlemény. — *Dr. Kiss Mihálytól.*
4. Dr. Horváth Cyrill élete és bölesészete. III. közlemény. — *Dr. Nemes Imrétől.*
5. Értesítő: A philosophia helytfoglalása főiskoláink tanrendjében az 1884/5. iskolai év 2-dik feléről. II. közlemény.
6. Levelezés. Az igazság és philosophia nevében. — *Dr. Maczki Valértől.*
7. Hírek.
8. Ujabb philosophiai művek.

BUDAPEST.

KÓKAI LAJOS KÖNYVKERESKEDÉSE.

1885.

A „Magyar Philosophiai Szemle“ megjelenik kéthavi füzetekben, tehát évenként összesen 6 füzetben, mintegy 30—35 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ár: egész évre 5 forint. Egyes füzet ára 1 forint.

A lap szellemi részét, s általában a szerkesztést illető tudósítások a szerkesztőséghez (**Dr. Buday József, II. kerület, fő-reáliskola**), az anyagi részt s kiadást illetők pedig **Kókai Lajoshoz** (Károly-utca, az ev. főgymnasiummal szemben) küldendőek.

Fölhívás.

A magyar philosophiai munkáldás ujjab történetét (1848-tól napjainkig) megírni szándékozván: tisztelettel fölkérem mindazokat, kik ez időszakban magyar nyelven bölcseleti művet, értekezést, stb. irtak, hogy munkájuk teljes címét, megjelenési idejét s helyét velem tudatni sziveskedjenek.

Dr. Buday József.

KÓKAI LAJOS könyvkereskedésében megjelent művek.

- A bölcsészet jelentősége a jelenkorban és jövőben.** Irta *Vellentszey Mór*, ára —.30
- A klassika philologia jelesebb munkásai életrajzokban.**
Irta Dr. *Bánszel Aurél*, I. k. A 16., 17. és 18-ik század első felének jelesebb philologusai, ára 1.80
- Ágnes asszony. Arany Jánostól.** Értekezés. Irta *Thewreuk Árpád*, ára —.30
- A görög szinpad gépei.** Forrás-tanulmány. Irta *Thewreuk Árpád*, ára —.30
- A magyar költészeti irodalom kézikönyve.** Irta Dr. *Marki József*. Füzve —.40
- A romok.** Elmékedés a birodalmak átalakulásáról. Irta *Volney*, fordította *Szalkay G.*, ára 1.20
- A teremtés gondolata.** A bölcsészettudori fok elnyerése végett. Irta *Gschwandtner Ferencz*, ára füzve —.60
- A tulajdon böleselete.** A budapesti kir. egyetemen pályakoszszoru nyert dolgozat. Irta *Rádai Lajos*, ára —.80
- Az agyvelő és szellem.** Az élettani lélektannak vázlata gondolkozó közönség számára. Irta *Piderit Tivadar*, fordította *Horváth József*, ára füzve —.60
- Chateaubriand és kora.** Irta *Bodnár Zsigmond*, ára füzve —.60
- Egy magyar mint görög versirő.** Irta Ponori *Thewreuk Árpád*, ára —.30
- Faludi Ferencz mezőnyei.** A mezőnyre és a kiválóbb mezőnyirőkre vonatkozó értekezéssel. Irta *Thewreuk Á.*, ára —.40
- Gondolkodástan.** (Logica). Irta *Warga János*, ára —.50
- Irodalmi értesítő.** Az 1874-ben megjelent magyar könyvek jegyzéke. Szerkesztette *Marki Sándor*, ára füzve. 2.40
Ugyanaz 1875-re, ára füzve 2.40
- Költészettan** tanodai s magán használatra. Irta *Szabó K.* Ára 1.50
- Lélektan.** (Psychologia) Irta *Warga János*, ára —.50
- Magyar nemzeti lant.** 200 magyar népdal férfinyegyesekben. Összeállította *Goll János*, ára füzve 2.50
- Magyar nyelvbúvárlatok.** *Török Árpádtól*, 3 füzet. I. ára 30 kr. II. 30 kr. III. —.30
- Magyar nyomtatott munkák** a XVI. és XVII. századból. Ismerteti *Thewreuk Árpád*, ára —.35
- Magyar zenészet i lexikon.** A zenetudomány legszükségesebb ismeretei, a hazai és nálunk polgárosult zenészek, zeneszerzők, hangszerkészítők, zeneirők stb. életrajzai, továbbá a hangszerek ismertetése s a zenében gyakran előforduló idegen szavak magyarázata. Szerk. *Ságh József*. ára füzve 2.80, diszk. 4.—
- Mire való az a görög nyelv?** Bizalmas levelezések, melyeket egy titkos levéltárban felfedezett *Thewreuk Árpád*, ára —.20
- Négyesdalok zsebkönyve.** Férfi-énekarok antholog. gyűjt. Szerk. *Bartalus Istv.* és *Gyertyánffy Istv.* Ára füzve 2.—
- Párhuzam Vörösmarty és Arany** mint epos-költők között. Irta *Margalits Ede*, ára —.60
- Petőfi-e vagy Arany?** Irta *Török Árpád* a „Petőfi-ház“ indítványozója. Ára —.25
- Theognis.** *Thewreuk Árpád* tanártól, ára —.30

3-52.

NŐNEVELÉSÜNK ÉS AZ ISKOLA.

„Avégre, hogy igazabb útra tereljük a fiatal leányok új nevelési rendszerét, legelső teendőnk, hogy kivegyük őket a szokásos általános műveltség alól. Nem a fiatal leányok lyceumainak kell majmolni a fiúk lyceumait, hanem az utóbbiak tanuljanak az előbbieket helyes módszerén“. Legouvének ez a két mondása azt az igazságot hangsúlyozza, hogy a fiúk és leányok iskolázása nem lehet azonos.

A haladó civilisatio oly társadalmi viszonyokat teremtett és teremt minden nap, melyek közt a műveletlen nő szintűgy nem bir többé fennmaradni, mint a hogy nem maradhat fenn a férfi.

A gőzhajók korszakában a család hajójának kormányzását nem hagyhatjuk annak a kezében, aki csak evezőshajó kormányzásához ért, vagy aki épen a sors szelére bizza a családi kör vezetését. Abban talán mindnyájan egyet értünk, hogy a leányokat nevelni kell; de arra még kevesen gondoltak, hogy őket természetöknek megfelelő módon, s ne a fiúiskolák rendje és módszere szerint neveljük.

Leányiskoláink eddigelé a fiúiskolák gyarló utánzatai. A fiúkat a középiskolák rendszerint az egyetemi vagy mondjuk tudós pályákra készítik elő, s a menyiben a leányokkal felső iskoláikban ugyanily tanulmányokat végeztetünk: természetök legsajátságosabb vonásait ignoráljuk.

Hogy középiskoláink növendékei a törvényben kifejezett „magasabb általános műveltséget“ (höhere allgemeine Bildung) elérik, úgy hiszem, hogy jelen tanításrendszerünk legnagyobb hívei sem merik fennhangon mondani. Az érettségi vizsgálatok országszerte ismeretes eredménye, igazabban eredménytelensége azt hirdeti, hogy sokfélet jól tanulni teljes lehetetlen. És mi mégis a fiúiskoláknak erre a meddő útjára tereljük leányaink nevelését. A sokféle tantárgy felületes ismeretébe szerelmesek lettünk. A mindenből valamit tudást általános műveltségnek kereszteltük, s utoljára elhíthetjük a tanítókkal.

a szülékkel és a közönséggel, hogy eleget tettünk a nő természet követelte műveltségi igényeknek, holott jó formán az egész semmi egyéb, mint egy kontár módra másolt idegen rendszernek halvány másolata.

I.

A mai iskolázás az elmét ismeretekkel ruházza fel, ahelyett, hogy művelné, vagy a mint régen mondották: pallérozná. Inkább felruház, mintsem erőket gyakorol; innen van, hogy dressura foglalta el a nevelés helyét. Az elme művelésére nem jut idő, mert gondolatokat közlünk a növendékekkel, a helyett, hogy saját élményekre tételnénk szert velök, holott valójában csak ezekből nőhet ki a tulajdonképi egyéniség, és annak lelke a művelt elme. Nem engedjük, hogy a növendék általános fogalmai belőlről nőjenek ki, hanem rájuk adjuk, velök elsajátítatjuk, holott a szellemművelés inkább a meglévő kincseket tárja fel, mintsem idegen vagyonnal gazdagít.

Ám a nőnevelésben éppen erre az imént említett művelésre, gyakorlásra van kimondhatatlan szükségünk. Hiszen a fiatal leány csupa érzékenység és képzelet, minelfogva gondolkodását kell erősíteniünk és ítéletét edzeniünk, hogy uralkodó hajlamait fékezni bírja, mert ellensúly nélkül azok könnyen tévútra vihetik.

Idevág Darmesteter A. tanárnak az a megjegyzése, hogy Franciaországban, ezelőtt néhány évvel, a leány-lyceumok és a tanító-nőnevelő-intézetek tantervét készítő bizottság nemcsak azt tartotta szem előtt, hogy mély ismerettel ellátott tanítónők növekedjenek, vagy hogy az alapos nevelés áldásait biztosítsa a lyceumi tanulóknak, hanem mindenek előtt azt, hogy inkább az értelmet műveljék, mint az emlékezetet, s inkább a józanészt és a gondolkodó erőt, mint a különeködő kutatás iránt való izlést. A bizottság tagjainak főtörekvésök az volt, hogy a fiatal leányokban kifejtsék azt az egészséges ítéletet, melyre oly égető szükségök van a nőknek és anyáknak a háztartás és a gyermek nevelése alkalmával fölmerülő számos és minduntalan ismétlődő nehézségek között.¹⁾

Ez nem azt teszi, hogy a leányok neveléséből számüzzük az érzelmet és képzeletet; csak azt, hogy ezeket az ítélőerővel hozzuk

¹⁾ Proceedings of the International Conference on Education, London 1884. III. köt. 395. l.

összhangba. Nagyon keveset tartunk az oly háziasszonyról, aki a szükséges dolgok beszerzése helyett csecsebecsekért és fényüzési cikkekért rajong; s a hasznos, de nem szembeötlő cikkek helyett a ragyogó, de hasznavehetetlen dolgokra költekezik. Ehhez hasonlít az az egyén, kinél az érzelem és a képzelet az itélőerő rovására fejlett ki. Alig van szebb mint tiszta és szilárd ítélet, melyet az érzelem emel s a képzelet színez; de viszont alig van veszélyesebb, mint az ítélettől megfosztott, vagy mondjuk — fékevesztett érzelem és képzelet. Ha a phantasiának nincs szilárd támasza, melyen m. e. lábát megvethesse: ostora lesz a családi életnek, s zsarnoka a szívnek. Ilyenkor a képzelet a szív helyére lép, és helyette szeretet vagy gyűlölet; — mint Hume mondotta — a ragyogó phantasiájú emberek, a képzelet fékezése tekintetében, hasonlóak az oly angyalokhoz, kik, a biblia kifejezése szerint, szemeiket szárnyaikkal takarják el.

De tartsunk sorrendet, s mielőtt a női természet jellemzéséhez fogunk, egy pár szóban tájékozódjunk a felől, hogy minő irányok vannak a leányok középiskolázásában? Azért szólok csak középkutatásról, mert az elemi iskola s a tanulmányok elemeibe való bevezetés fiúkra és leányokra nézve csak egyforma lehet; valamint a szaktanítása végett szervezett intézetek pl. képzési-, zene-, műipari stb. iskolák vagy akadémiák sem alkalmazkodnak külön sem a fiúk sem a leányok természetéhez, hanem megfordítva, kitűzött céljokhoz képest, a két nem alkalmazkodását igénylik. A tudományos buvázkodás az egyetemeken szintén nem lehet más a nők és más a férfiak számára. Cambridge-ben s Párisban, a Sorbonne-ban és a College de Franceban a természettudományi sőt a történelmi studiumokat is a nők a férfiakkal vegyesen hallgatják. Ez az eset semmiképen sem áll a középiskolákról; azok a legnagyobb mértékben tekintetbe vehetik mind a fiúk, mind a leányok természetét, mert úgy gondolom nem a fiúk vannak a gymnasiumokért, s nem is a leányok a felső leányiskoláért.

Ezt a jogát azonban az emberi természetnek csak most kezdjük felismerni. Az ó- és középkorban (s kivált ez utóbbiban) többnyire az iskolát valami felsőbb rendű (egyházi vagy társadalmi) érdek személyesítőjének tekintették, s annak a kedvéért háttérbe szorították vagy éppen feláldozták az egyén általános vonásait. Az iskola, s az ő fixrozott tanrendszere volt a nap, mely mellett a tanulók csak a bolygók

szerepére szorultak. Az ó- és középkorban szintúgy, mint a renaissance korában, a Vittorino da Feltre Casa jocosajától le a mult század második felében virágzott Basedow-féle philanthropinumig, a fiúk és leányok (a mennyiben t. i. az utóbbiakat komolyan tanították) egyféle iskolában tettek szert a műveltségre.

E részben az újkori neveléstudomány új útát kezd törni; a megújulás azonban eredetileg nem a férfi és nőtermészet tanulmányozásából indul ki, hanem inkább társadalmi, elméleti érdekekből következő a nők felső oktatását s e végre külön iskolák berendezését. Igen természetes, hogy épen az említett ok és a megszokás miatt legtöbb ember ma is azt tartja természetesnek, hogy a fiúk és leányok egyforma szervezetű intézetekben, s egyöntetű módszer szerint tanuljanak. Észak-Amerikában ennél fogva rendkívül nagy az oly polgári és középiskolák száma, melyekben a fiúk és leányok vegyest járnak.

Tanuságos adatokat olvasunk J. Eaton e tekintetben az Egyesült-Államok főtanfelügyelőjének 1883-ban megjelent egyik értesítőjében. Nevezett tanfelügyelő ugyanis, épen a vegyes iskolázásra vonatkozólag, bizonyos kérdéseket küldött a nagyobb és kisebb városok hatóságaihoz, s egyszersmind tudakozódott, hogy micsoda előnyös oldalát látják a fiúk és leányok illetén iskolázásának? 340 nagyobb és kisebb város küldte be feleletét, melyek közül 285-ben vannak meghonosodva a vegyes iskolák. Ezek közt 158 azért kedveli e rendszert, mert „jótékony,” 101, mert „gazdaságos,” 81, mert „szokásos,” 78, mert „alkalmas,” 59, mert „természetes” és 14, mert „részhajlatlan”; 19 nagy és kisebb város pedig különböző okokból, a vegyes iskolázás ellen nyilatkozott. Megjegyzésre méltó, hogy e vegyes iskolákban a leánygyermek hat éves koruktól fogva egész 21-ik évökig tanulnak, s hogy az iskolák többségében a leányok száma jóval felülmúlja a fiukét.

Az amerikai rendszertől eltér a mi európai rendszerünk. Francia- és Angolországban a leányoknak külön középiskoláik vannak, sőt Angolországban egy pár egyetemi rangu collegium is (Girton College, Newnham Hall), mely utóbbiak az Egyesült-Államokbeli Vassar College-hez sokban hasonlítanak. A francia és angol leányiskolák úgy vannak szervezve, hogy kivált a felső osztályokban, a nehezebb tantárgyak közül szabadon választhatnak a leányok olyanokat, melyek tehetségöknek leginkább megfelelnek. E részben nagyon tanúságos lehet ránk nézve a Sèvres-i „École normal secondaire pour le jeunes

filles“ szervezése alkalmával, az intézet szellemi vezetőjének (Madame Favre-nek¹⁾ és a tanárnőknek (Mesdames les Professeurs de Sèvres; első ízben ezzel a címmel mutatták be őket J. Ferry miniszternek) iratlan lapot (carte blanche) adott a közoktatási miniszter s belátásaira bízta a női természetnek megfelelő intézet szervezést. Ez intézetben a tanulóknak, az első három évben, a rendes studiumokra 15 órájuk van hetenként, s a mellett a rajzra, írásra és zenére 5 órájuk. A 4. és 5. évben (felsőbb tanfolyam) már csak 13-ra megy a kötelező órák száma (erkölcsbölcselet 1 óra; francia nyelv és irodalom 4 óra; élő nyelvek és irodalmak 3 óra; művelődéstörténelem 2 óra; csillagászat és phys. geographia 1 óra). Ezenkívül tetszésszerint választhatnak 4 illetőleg 2 órát az ókori irodalmi, vagy a matematikai tudományesoportból.²⁾

II.

A fiuk és leányok első sorban testi szervezetöknél és az azzal járó készségeknél fogva különböznek egymástól. Férfiaknál a test-szervezet a cselekvés, Schopenhaueriesen szólva a cselekedni — akarás kifejezése; nőknél az érzelem — életé. A természet úgy rendelte, hogy a nő főszerve a szív legyen, hogy ő azzal lásson, értsen és fogjon fel. Hiszen a nő mindig igazat ad annak, a kivel rokonszenvez. Mihelyt hite az illető (pl. férje) logikája csalódhatatlanságában megrendül, iránta való vonzalma is hanyatlani kezd.

Az érzelmeknek ez a túlsúlya hozza közel a nő természetét a gyermekéhez. Mintha a természet szándékosan tette volna, hogy az anya és gyermeke testi rokonságának a kettőjük közti értelmi és erkölcsi rokonság legyen a folytatása. Az anya gyermekét egyszerre tejével, hangjával, tekintetével, beszédével és édesgetéseivel táplálja.

¹⁾ Jules Favre özvegye.

²⁾ Proceedings stb. 386. l. Általában a francia leánylyceumokban egy harmadnyival kevesebb a tantárgyak száma, mint a mi felső leányiskoláinkban. A heti órák száma 20; de a 4. és 5. évben csak 12 s azon kívül néhány más facultativ tárgyat is választhatnak a két utóbbi évben a (16 – 17 éves) leányok. A németeknél szintén ezt sürgetik épen kiváló szakférfiak; pl. W i e s e e szavakkal: „Für die Gesundheit des Leibes und der Seele würde solche Freiheit erspriesslicher sein als die fort-dauernde auf eine Menge von Gegenständen verwandte Anstrengung, welche jetzt in den öffentlichen Schulen meist auch den Mädchen zugemuthet wird.“ (Paedag. Ideale und Proteste. Berlin 1884, 128-ik lap.)

Igy alakul a kettőjük örökös rokonszenve, holott a gyermek mindig úgy nézi atyját, mint fölötte vagy legalább tőle bizonyos távolban álló lényt.¹⁾

A saját érzelmeire hagyott nő, ha t. i. azokat az ész nem tékezi, szintoly rabja a pillanat benyomásainak, mint a gyermek s könnyen a szélsőségre vetemedik. A positivum azaz alsó fok az a formula, melylyel a nők nem nagyon szeretnek élni. Jóban — rosszban egyiránt hajlanak a legfelső (superlativus) fokra. Ez az oka, hogy a nő okoskodása csak ritkán áll oly szilárd lábon, mint vonzalma vagy ellenszenve. Vagy a mint egy felső leányiskola tapasztalt tanára (Noeldeke) kifejezi: a férfi tárgyiasságával szemben áll a nő subjectivitása, mely főként az itéletet vakítja meg. A fiatal leányok dolgozataiban a személyek vagy angyalok, vagy ördögök: nálok a szentség és a semmirevalóság között közép fok nincs; túlságba hajtják mind a jót, mind a rosszat, s ezt a törekvést magaviseletökben is vajmi gyakran felismerhetni.²⁾

A nők itélete absolut; a középutat vagy megszorítást sem a dicséretben, sem a gáncsolásban meg nem szenvedik. Dicsérd meg csak egy nőnek bájait; emeld ki termete, szeme, szája, keze tökélyeit: de tégy komoly kifogást, hogy — mint Molière mondja — „kis ujján nagy körmöt visel“: eljátszottad kritikáddal magasztalásod összes értékét, mert szívében csak e bírálát fulánkja maradott. A nők szemében, vagy mondjuk felfogásában, e világ dolgaiban, nem vegyest fordul elé a jó a rosszal, hanem minden vagy föltétlenül jó, vagy föltétlenül rossz; a szerint a mint minket szeretnek, vagy megvetnek: istenek vagyunk, vagy daemonok.³⁾ Ez a könnyen elvakító subjectivitas az oka annak is, hogy az asszonyok, ha magok közt vannak, támadásra vagy védelemre folyvást készen állanak. Társaikat vizsgálván és általok vizsgáltatván, tudják, hogy kölcsönös elnézésre nem számíthatnak. Ide vág szintén Noeldekenek az a tapasztalata, hogy a nő ritkán emelkedik a valódiság tiszta látására; neki minden dolog személyes. És ez természetes, mert a személyes elem a szívhez, az általános pedig az észhez szól. Innen van az is, hogy a nő nem bir

¹⁾ Liebrich, *Lettres aux mères de la famille*, Paris, 1884, 70 - 71 l.

²⁾ *Revue de l'Enseignement* 1884. 8-ik köt. 506. l.

³⁾ *Lettres*, stb. 72. l.

cosmopolita lenni. Vonzalmainak ez a kis térre való szorítása már a kis leányban nyilvánul. Míg a kis fiú katonáival hódító hadjáratra indul, csatákat vív és a képzelt ellenséget irgalom nélkül lakaszabolja vagy feláldozza saját eszméinek: addig a kis leány bábuját öltözteti, altatja, s ha betegnek képzelet, odaadással ápolgatja. Ime hogyan irta rá a természet a fiú idegrendszerére a nagy világot, a világpolgár bajait; a leányéra ellenben a kis világot, az anyai szív gondjait. A férfi lehet cosmopolita; szeretheti egyszerre nejét, gyermekeit, a múlt és a jövő nemzedékeit, s ráadásul az öt földrész jelenleg élő összes lakóit; de a nő ezt nem teheti, mert érzelme sokkal intenzívebb, mint a férfié, s szeretetét nem oszthatja meg az emberiség és gyermekei közt. Az egyest nem áldozhatja fel az általánosnak: a családot az államnak vagy éppen a cosmosnak. S ha ellenvetésül valaki a spartai nőket hozza fel, kik fiaikat az államnak feláldozták: igaz, csakhogy Lyeurgus törvényei azelőtt már kivetkőztették volt őket nőiségökből s bizonyos fokig férfiakká tették.

A nőnek, mint a gyermeknek, gyors és átható a megfigyelő ereje. Egy szempillantással átlát rajtad és egész egyéniséged leltárát megkészíti. Tekintetének meg van az a fölfedező vonása, mely az álarc alá rejtőzött igazi arcot észreveszi, s a hizelgő szavak labdaczába takart epét megérzi.¹⁾

A nő lelkének lelke, életének élete, minden gondolatainak és összes cselekedeteinek rugója a szeretet. Csak ő tud szeretni számítás nélkül, idegen motivumok nélkül, csupán csak azért, hogy szeressen. Ez nagy erénye a nőnek. Sőt szeretetét még a tárgyakra is átviszi; hiszen a mint a leányiskolák férfi tanárai tapasztalták, azt a ragaszkodást, melyet a leányok valamely tanítójuk iránt tanúsítanak, (a tanítónőkhöz rendszerint hidegebbek,) átviszik az általok tanított tárgyra is, s így sokszor inkább a személy, mint a dolog iránt érzett vonzalomnál fogva látnak buzgósággal egy vagy más tárgy tanuláshoz. Ez a magyarázata annak is, hogy a mysticismus, melyben a végtelen szeretet elnyeli, sőt mintegy eltemeti az ember minden tehetségeit, legnagyobb viszhangra a nők szívében talált. A kolostorok történelmében számos oly apáca neve fordul elé, kiknek testszerkezete nem bírta azt a határtalan szeretetet, melylyel az isteni „jegyes“-hez

¹⁾ I. m. 73. 1.

vonzódtak. Ellenben, minthogy a férfi szeretetébe mindig vegyül bizonyos foku önzés, talán nincs eset rá, hogy valaha szerzetesnek porhüvelye az említett nőkéhez fogható vonzalom hordozója lett volna.¹⁾

A nevelésnek nem lehet az a feladata, hogy a leányt philosophussá tegye, s rászoktassa szive dobbanásának az elemzésére; fölösleges lenne belsejére irányozni figyelme sugarát, hanem igenis a kültárgyakra, melyek kellemesen vagy kellemetlenül izgatják. A nő nem ízenhet hadat érzelmeinek, hanem igenis képzeletének, mely azokat gyakran nagyítja, túlzásba viszi s ekként meghamisítja.

Ezért kell a nőknél mindenkifölött az ítéletet és józan észét gyakorolni. A józan ész értelmi tehetségeik közt az, a mi a kenyér a mindennapi eledelünk közt: mindennek alapja, főfőkellék, melyre minden percben rászorulunk; ellenben az elmeél és a képzelet annak csak a fűszere. A józan ész a solid anyagból készült ruha, mely megvéd az időjárás mostohasága ellen; ellenben az elmeél és képzelet a csipkekendő és szalag, mely igen kedves, mikor az ég verőfényes. Minden beszédeink és cselekedeteink igazi mérlegelője a józan ítélet, ez az a sószemer, mely megóvja minden más tehetségeinket a megromlástól.

Hova kell nagyobb csapás, mint az ítélet nélkül működő elmeél, mely önhittséget nemz, s minden valamire való tulajdonságunkat a hiúság vásárára viszi. A nőt kiragadja háza köréből, s a társadalom nagy világába dobja; elrabolja hallgatag szerénységét, bőbeszédűvé és saját elmésségével élőhözakodó és dicsekedő kalmárrá teszi. „Egyetlen hő vágya és reménye életemnek — ugymond G. Elliot — valamely női kötelességre szert tenni, s életemet arra szentelni, hogy a tiszta esendes boldogság napi sikerét láthassam más valakinek az életében“.

„Az emberek közt történt forgolódásaim közepette, ugymond Montaigne, gyakran észrevettem azt a bünt, hogy ama törekvés helyett, hogy másoktól szerezzünk tudást, inkább azon vagyunk, hogy mások szerezenek tőlünk, s szorongva rakjuk ki portékánkat, a helyett, hogy a másokéra szert tenni törekednénk“. Az a Labruyère-i mondás, hogy minden szerencsétlenségünk kútfeje, ha magunkra lenni nem tudunk, talán senkin sem teljesedik be végzetteljesebben, mint a

¹⁾ I. m. 85. l.

gyenge itéletű nön, a ki házából formaszerint kihureolkodik, s mindenestől a társadalomba telepedik.

Az ilyen vágyva-vágyik a meglepőre, a rendkívüli, s az ismeretlenre, mert az ismertre már ügyet sem vet. Ám ha egyszer valaki a józanész köréből eltávozott, s a meglegedés paradicsomából kiűzetett: lehetetlen többé visszatérnie. S ha kifogy a társaséleti szórakozásból, mintsem kitegye magát a magába szállás gyötrelmeinek, inkább a legképtelenebb regények olvasásában keres szórakozást és beteges képzeletének tápszert.¹⁾ Egy szóval beteljesedik rajta a Shakespeare-i mondás: „Sztoly beteg, ki eltelik a sokkal, mint az, a ki a semmi mellett éhezik“.

A fegyelmezetlen képzelet tüzeire valóságos olaj a regényolvasás. Csak azt találja vonzónak és érdekesnek, ami túljár a valódiság határain, ami szertelen vagy csudás. Molière vígjátékait sok helyt nem merik leányok kezébe adni, mert nagy zajt ütnek egy-két illetlen szóból, melyeknek mérgét — a comikum sava elvén, az ártatlan szívben nem hagynak nyomot; de a mi veszélyesen felzavarja a szív nyugalmát, azok a regények szenvedélytől izzó lapjai, melyek különben illedelmes kifejezéseikkel az ifju képzeletét lánggra gyújtják, s vérét forrásba hozzák.²⁾

Az ekként vagy más módon elkényeztetett elme megszokja az újság ingerét is. Az illető csak egyszer olvas el valamit; de már másodszor nem. Az újból való olvasásra elengedhetetlen a reflexio. A férfi gyakran újból olvas valamit, a nő ritkán. Természetes mozgékonyága nem engedi a megállapodást; tárgyról-tárgyra röpíti, vagy mondjuk — hurcolja.³⁾

Eme vonásokhoz járul még más is. A fiú elvekre tesz szert; a leány tüneményeket vesz észre; innen van, hogy a nő nem annyira feltaláló, mint utánzó. Teremtő ereje aránylag gyöngye; igen félénk arra, hogy járatlan helyekre, ki nem kémlelt vidékekre szárnyaljon. Sajátíttasd el két egyenlő fejű ifjúval és hölgygyel ugyanazon mértékben a vegytant, természettant és természetrajzot: bizvást az előbbi fog eredeti vizsgálódásával új ösvényt verni. Míg a nőből legtöbb esetben, valamivel ügyesen bánni tudó; a férfiből fölfedező válik.

¹⁾ I. m. 88—89. l.

²⁾ I. m. 90. l.

³⁾ I. m. 61. l.

A nemes becsérzetet, mely a férfinál a legfenköltebb törekvések és a legnagyobb áldozatok forrása, a nőnél igen gyakran gyarló hiúság helyettesíti. A nő feláldozza a valóságot a látszatnak, a dolog lényegét a külsőnek. E miatt van — mondja Noeldeke — hogy a becsület-érzet és az ironia felköltése a fiúknál gyakran esodákat tesz; ellenben ugyanaz a leánynevelésben nagyon veszélyes lehet, mi miatt náluk csak rendkívüli óvatossággal használhatjuk ez eszközöket, vagy épen örökre lemondunk róluk.¹⁾

A nőknél szintűgy mint a gyermekeknél, nagy szerepet játszik a forma s a külszin. Nagy súlyt helyezvén a külsőre, az embereknek és a dolgoknak ez az oldala költi fel, vagy hűti le érdeklődésöket. Ez a leányiskolákban a fiúiskolákétól eltérő hibának lesz a kútfeje, mely nem kis gondot okoz a tanítónak. Hallgassuk csak az öreg Noeldékét e részben. „A leányok — úgymond — hirtelen lesznek szórakozottak és figyelmetlenek; egy csekélység, pl. a tanár új ruhája, a tanítónő új szalagja elégséges, hogy figyelmöket a rendes kerékvágásból kiköktentse; valósággal csak tapasztalt szem bírja fölfedezni ezt az ő gyakran takargatott figyelmetlenségöket. A fecsegéssel, a hiúsággal meg az ingerlékeny érzékenységgel, mely néha göresös csuklásban tör ki, és a szeszélylyel, szintén sokat kell vesződni a leányiskolai tanárnak. Továbbá résen kell lennie élénk képzeletök miatt, mert igen könnyen megtörténik velök, hogy átlépik azt a határt, mely a hazugságot a zavart képzetektől elválasztja. Ellenben csak kivételesen esik meg, és akkor is csak számos tanulótársa jelenléte által fokozott erejű érzelme hatására, hogy a leány magáról megfelejtközve, orcátlanságra vetemedjék. Ezektol eltérő vonásokat mutat a fiúiskola. Ugyanis a fiúkban felbuzgó erő öket gyakran minden beavatkozás ellen való forradalomra késztetí. E mellett a fiúk a formaság megvetése következtében, könnyen érdesekké, durvákká és illedelemlről megfedekezökké válnak. Bármely szabály úgy tünik fel gyakran nekik, mint lealázó iga, s istenítik a függetlenségét.“ E kép kiegészítésül még azt is elmondhatjuk, hogy míg a fiúk kételyre és vitára hajlandók, addig a leányok igenis készek a hívésre; úgy hogy sokkal nagyobb fontosságú dolog számukra szerezni gondos és határozott tanítókat, mint a fiúk számára. A leányok szilárdabban ragaszkodnak

¹⁾ Revue de l'Enseignement, 1884. 506. 1.

minden új elmélethez (pl. Darwinismushoz) mint a fiúk. Úgy járúlnak ők ahhoz, mint szarvas a híves patakhoz. De ha a leány elméje speculatióra és elvekkel bánni tudásra nem alkalmas, szíve annál bámúlatosabban vonzódik a költészethez, legkivált a lyrához és mondhatni csordultig tele van a táplálékra vágyó vallásos érzettel, melyet elhanyagolni veszedelmes volna.¹⁾

III.

A fentebbiek következtében a leányok nevelésében nevezetes szerepet kell juttatni a figyelemedző és az erkölcsi érzületet szerző tanulmányoknak. A vallás, a történelem és irodalom s a természettudományok nagyon közreműködhetnek e részben. A fiatal leányok az ó- és új-szövetségi iratokból meríthetik legbiztosabb vallásos meggyőződéseiket, melyek egész életükön át kísérik, világosítják és melegítik gondolataikat és cselekedeteiket. Hiszen nem szent történetekből győződnek-e meg, hogy az ember hit nélkül gyöngye nádszál? Nem a bibliában foglalt csattanós példák tanítják-e, hogy az istenétől elpártolt ember elpusztul, mint a fatörzstől elszakított ág? Nem e könyv lapjairól tanulja-e meg a gondviselés vigasztaló dogmáját, mely az élet egét szelid derűvel tölti be; s nem az idvezítő életéből tanulhatja-e meg legjobban, hogy beszédeink semmitérők, ha érzelmeink és cselekedeteink meghazudtolják?

Aztán költői emelkedettség dolgában, mely könyv versenyezhet az ó-szövetséggel? Volt-e valaha a zsoltáriróhoz fogható lyrai költő? Az emberi fájdalmat tolmácsolta-e valaha ember hívebben, mint a hogy Jeremias siralmaiban írva találjuk? Mely föld ismer magasabb életbölcséséget, minő a bölcs Salamoné? S a kormányzás mesterségben találtak-e fel az ő alapelveinél ujabbakat és fenköltebbeket? A Job könyvéről nem ismerték-e el a legnagyobb költők (Byron, Goethe), hogy a világirodalom páratlan remeke?

Hátha hozzáveszszük a mondottakhoz azt az egész ó-szövetségen végig vonuló nemzeti együttérzést, a szoros együvértartást minden lapon éreztető erkölcsi és faji kötelekeket; a családi szeretet és igazi önfeláldozás drámai jeleneteit, melyek a patriarchák korát e részben oly tipikussá teszik; s ha végül arra is adunk valamit, hogy a keleti természet élő arevonásaival s az ott élt népek természetének epikus

¹⁾ Lettres stb. 71. l. — Revue de l'Enseignement, 1884. 507. l.

vonásaival, mondhatnám vérforgásával — is színről-színre megismerkedik a növendék: azt hiszem, lehetetlen be nem látni, hogy a ház leendő őrszeleme a bibliánál termékenyítőbb könyvet és a fenkölt érzületre serkentőbbet nem olvashat, nem forgathat. És az annál fontosabb, mert a vallást nem lehet tanítani, mint valamely tudományt. Az a szív dolga, s a szívvel és érzülettel nem lehet argumentálni.¹⁾

Valóságos csapás lenne az emberiségre, ha vallásosak, csak hosszas és fárasztó tanulás útján lehetnének. Ekként a vallás a kiválasztottak kis csoportjának lenne a kiváltsága. Jó szerencse, hogy nem így van. Hogy a tudományt szeressük, azt ismernünk kell; hogy a vallást ismerjük, azt szeretnünk kell. Nem mindenkinek adatott tudni, de minden szív bir szeretni, s ez a szeretet emeli szívünket istenhez. Az anya és a tanító vallásosságából kapják másodsorban a leányok az előbbiekkal analog érületi elemeket.

A biblia mellett ott van a természet, melynek — úgy szólva — első kötetét teszik a természetrajzi tárgyak. Hadd ismerkedjék velök a leány, s értse meg azoknak szép és szent nyelvét. Hiszen úgy is mintegy természetes rokonság van az ifju leányok és a természet között. Azt a kis leányt, a ki gondtalanul szökdél a rét virágai közt s tépi-szakgatja a mező liliomát, mert nem tekinti egyébnek, mint tarka színek és bizarr alakok gyűjteményének, minden tudományos névtár útvesztője nélkül is annyira vihetjük, hogy meg bírja különböztetni a növények nagy családjait s fel tudja ismerni általános vonásaikat. Első feltétel e végre, hogy a tanító kézikönyvet ne adjon a leánykák kezébe; hiszen a természet a legszebb képes könyvet a legdrágább szönyegre kiterítve tartja előnkbe. Valóságos istenkísértés azt mellőzni. Itt az a fődolog, hogy a leányok ma g o k érezzék, ma g o k kezeljék s ma g o k vizsgálják a természet e remek alakzatait. Ez a studium úgy lesz a szem-, a kéz-használni tudásának és az értelmes megfigyelésnek nevezetes iskolája. Az ily módon vezetett gyermekek repesnek az örömtől minden kimenés alkalmával. Nekik többé a kankalin nem puszta sárga virág lesz, mint volt azelőtt, vagy a conservatismus jelvénye, mint a minek a modern városi nép tartja, hanem elmés tervezetű esuda, megfejtésre méltó rejtvény, betűzésre érdemes talány.

¹⁾ Liebrich, Lettres stb. 95—97. l.

Ily tanítás mellett minden útszéli virág egy egy nevezetes lecke tárgya lesz: egyikről azt fogják megtanulni, hogy valóságos husevő teremtmény, mert csak éjjel nyílik ki, hogy az éjjeli rovarokat magához vonzza, a másiknak azért van ilyen meg amolyan színe, hogy más rovarokat csalogasson magához; egyik tüskés, hogy némely élődi rovarokat magától elriaszson; a másik pelyhes, hogy szintén más apró élősdiektől meneküljön. Az igazi hatású tanítás hasonlít ahhoz, minőnek Müller Miksa Cambridgeben, a 70-es évek derekán, egy sanscritista tanár collegájánál tanuja volt. Ezelőtt — ugymond Müller — alig néhány nappal tanuja voltam, hogy egy sanscrit-buvár barátom Cowell, cambridgei tanár, ki szenvedélyes botanikus is, hogyan mutogatta a gyermekeknek a rózsa kelyhén levő öt levelet. Mindenki tudja, hogy azok kettejének mindkét oldalán egy sereg pihe van, a más két levél nem pelyhes; de az ötödiknek egyik olala ismét az. Ez a fölszerelés arra való, hogyha a kehelylevelek két oldala összehatókzik, a pehely őket a leggondosabb háztartási elvek szerint mindentől megóvjá. Ez a tény magában is annyira érdekelt, hogy semmi szükség tovább menni, s még azt is kutatni, vajjon öntudatos, vagy öntudatlan erők műve-e ez?

A gyermekek azonban legfuresábnak találták azt a verset, melyet a középkori szerzetesek erre a tüneményre faragtak, s mely így szól:

Quinque sumus fatres, sub eodem tempore nati,
Sunt duo barbati, duo sunt sine barba creati,
Quintus barbatus, sed barba dimidiatus.

(Öten vagyunk testvérek,
Mind egy órában születtek:
Kettőnk álla pelyhes, kettőnké nem az,
Ötödikünk álla félfelől csupas.)

A gyermekek ily módon nemcsak a természet műhelyébe pillantanak be, hanem a középkori kolostorok sötét fülkéibe is, és belátják, hogy gyakran ott bukkanunk bölcseségre és költészetre, a hol legkevésbé várnók. Ily módszerrel odáig vihetjük őket, hogy tanulni valójokat nemcsak fejükkel, hanem szívökkel is megtanulják és a haladás nyitja ebben rejlik.¹⁾

Az efajta természettudományi tanulás a gyermeket eltölti igazi

¹⁾ Journal of the women's Education Union 1876. folyam.

lelki örömmel, s mély tisztelettel a természet fenséges törvényei iránt. „Gondolod — ugymond Spencer H.) hogy amit az avatatlan, pusztá hóphehelynek néz, nem lesz-e magasabb rendű társítások szerzője arra nézve, a ki egy micskronon át nézi a hó-jegecek bámulatosan változatos és elegáns alakjait? Gondolod-e, hogy a parallel réteges gömbölyü szikla szintannyi költészetet fakaszt a tudatlan elméjében, mint a geologuséban, aki tudja, hogy ezen a szirten millió évekkel ezelőtt egy jégtenger siklott alá? A ki ifjúságában növényeket, rovarokat sohasem gyűjtött, felényire sem érti azt az érdekkört, mely az ösvényekhez és élősvényekhez fűződik. A ki valaha ásatagokat nem keresett, alig van fogalma azokról a költői eszmekepcsolatokról, melyek az ily kincsekkel rokott helyeket környékezik.“

A mily emelőleg hatnak a leány szívére a szent történetek tanulása alkalmával a keleti népek házi élete, s a nagy szabású és mégis egyszerű életképek, képletek, hasonlóképen hat a természet tanulmányozása. A szív eltelik édes érzülettel, és a minden lépten nyilvánuló törvényszerűség napi kötelességeink teljesítésére ösztönöz. Ellenben a házi és társas életben minket környező sok mesterkelt alaprajzú és kivitelű mű, megzavarja a lélek békéjét, s utját állja a kötelesség-érzet kifejlődésének s szárbaindulásának.

Nemcsak a mesterkéltségnek nagy ellenszere a természet kedvelése, hanem fentartja az izlésbeli szerénységet is s ezzel eltávolítja a nagyra vágyó törekvéseket, a gög és az önszeretet lázas izalmait. Tudjuk, hogy az izlés egyszerűsége mily könnyen eltűnik és megromlik a mai salonéletben, s hogy rákövetkezik az a végtelen unalom, melynek, hogy a terhétől szabaduljon a szív, gyakran a legtilosabb szenvedélyekhez menekszik.

Hányadik anyának jut eszébe, hogy a természettel való barátkozás attól a végzetteljes ellenségtől is megszabadítja gyermekét, melyet életuntságnak neveznek.

Leányainknak a természettel való viszonya mai napság jóformán a sétában határozódik. A sétálókat valaki három csoportba sorozta. Az első és legnépesebb osztályba esnek a hiúságból sétálók, hogy ruházatuk fényét és szépségét mutogassák. A második osztályt alkotják, a kik egészségök fentartása céljából járkálnak; harmadik sor-

1) Education, intellectual, moral & physical, London 1861, 45. l.

ban jó a természetbarátok kis serege, melynek tagjait a természet megáldotta a tájfestők módjára látó szemmel, és mélyen érző szívvel, hogy a természetből a sphaerák zenejét mintegy kiérezzék.

A szív külső szerve a fül. Ha a természettel benső viszonyban élő nőnél a szem az érzékek Dianája, a fül bizonynyal az érzékek Minervája lehet. A zene minden művészetek közt a legtársítób. Kifejezhetjük általa azokat az érzelmeinket, melyeknek nyilvánítására tehetetlen a beszéd. A leány szívét nem egyszer lepi meg bizonyos benső elégedetlenség, vagy valamely szeszélyes érzélem, melyeknek leküzdésére a zene (zongora) akkordjai igen alkalmasak, mert szót adnak a néma fájdalomnak vagy búskomolyságnak. Hiszen ha művész bujának alakot adhat — festményben, költeményben vagy dallamban, fájdalma bizonyos elmerengő s vigasztaló örömmel lesz a valódi forrásáva.¹⁾

Emellett a zene az értelem és figyelem gyakorlásának is nevezetes eszköze. Hangjegyeket olvasni egyik erőteljes gyakorlása a figyelemnek. A zenét játszó leány kénytelen figyelni keze járására, a hangjegyekre s a darab összhangjára. Természetes, hogy a zenei tanulmányon itt komoly erőfeszítést s nem hiúság vagy szórakozás rovatába tartozó brilliáns lármát értünk, mely ma szokásos és divatos.

De hát e tekintetben, s általán a komoly munkát igénylő összes studiumok tekintetében, nagy vétkei vannak a jelenkornak. Elpuhult erkölceinkből, erélyes meggyőződésünk hiányából, parafa-természetű jellemünkől és abból a nemtörődő közönyösségünkől, mely ma — mondhatni a bon ton-hoz tartozik, mintegy kényszerűséggel foly, hogy a legnehezebb dolgokat nagyon könnyedén vesszük. Az erényt szintűgy mint a vétket egyforma közönnyel tekintjük, s csak annyiban lesznek jelentékenyek ránk nézve, a mennyiben anyagi érdekeinkre hatással vannak. Oda kezdünk jutni, hogy csak azt az erényt kedveljük szívünk (vagy talán szavunk) szerint, mely zsebünket védi, s csak az oly vétket gyűlöljük isten igazában, mely ránk nézve anyagi crisissel járhat. Természetes, hogy a család körébe is beviszük a társas élet eme hamis mértékeit, s ott meglazítják a jellem és az értelem erélyét, s aláássák a figyelmet. A szertelen okoskodás és idé-

¹⁾ Lettres, 110. l.

len nyugtalankodás vérszegénynyé teszi a szülékbe vetett tántorithatatlan hiten alapuló engedelmességet; az értelem nem a szellemi szerzemény lassú felszívódásában talál enyhületet, hanem az ismeretanyag halomra hordásában. Ez aztán nem válhatván gyermekeinkben hússá és vérré, nem is termékenyíti értelmöket, s nem is javítja szívökét. „Asszonyom“ — úgy mond Liebrich — ha népmeséink valamelyik tündére azt ajánlaná, hogy az ön leányai fejét teletölti fényes ismeretekkel, anélkül hogy ők igazán dolgozzanak és fáradjanak, azt tanácsolnám, hogy ajánlatát utasítsa el.¹⁾

A munka jó és szent dolog; s hogy ha meg nem volna, föl kellene találni. De ma el kezdjük felejteni, hogy a munka, mint az ima, a lelket nyugalommal és derűtséggel tölti el. Aki a munkát, mint terhet kerüli, az az unalom rabja lesz, a mi ellen aztán a világ minden mulatsága tehetetlen. Családban és iskolában egyiránt szokják arra a leánygyermek, hogy midőn leekjéhez fog, szintúgy szedje össze magát, mint midőn imádkozik.

Az angol középiskolák templomaiban egyik régi szabály, hogy „a szem tétova ne kalandozzon.“ Tehát az angol még az imának is megadatja azt az egyenes testtartást, mely kizárja a lélek szórakozását, ellenben mi a munkába is beviszszük vagy beengedjük a könnyelműséget vagy számba nem vevést, mely mint az üveghasáb a napsugarát, a figyelmet szétszórja, s a szellemi munka komolyságát meghamisítja.

Ez a hiba annál végzetesebb lehet társadalmunkra, mert nálunk a civilizatio, ha jól szemügyre vesszük, valójában nem egyéb, mint a felszinen uralgó vallásosság és erkölcsösség, kirakatként szereplő tisztesség és illedelem. Szellemi művelődésüket eme vizenyős részokről, hogy ne mondjam békanyáltól megmenteni, első renden egészséges nőnevelésünk lenne hivatva, mert hiszen a nők szövik a mi családi erkölceinket, nemzeti szokásainkat. S ugyan ki látott valaha takácsot, aki üres szövőszéken, hozzávaló anyag nélkül tudott volna szöni?

A rajz szintúgy mint a zene, hasznos s egyszersmind kellemes gyakorlás, mely azonban sok időt igényel. De a ráfordított idő nem vesz el, hanem megtérül a jó ízlésben, a szem ítélő erejében, melyre a leány gyermek a szép alakok utánzása és előállítása által tesz szert.

¹⁾ Lettres stb. 111—3 lap.

A női szem, mely a tárgyak körvonalát szabatosan és pontosan fel bírja fogni, kiváltképen alkalmas a rajzra.

A rajzot akkor kezdje a leány, ha keze elég szillárd, s szeme egy kissé gyakorlott. Hamar bele unna a művészetbe, ha csak reszkető kézzel bírná meghúzni a tárgyak körvonalait, s ha nem lenne némi izlése a körvonalok szépsége és összhangja iránt. A növényező kirándulásokban, a növény alakok, levelek és a gyümölcsök megfigyelése tökéletesen elegendő bevezetés a rajz megkezdéséhez.

A rajz a zenét, abban mulja felül, hogy az értelemhez szól, holott ez az érzelemhez fordul.

A rajzban minden megszabott és határolt, a zenében minden folyamatban van és korlátlan. Rajzban az izlés egybeolvad az itélettel, mely észszerű okokra támaszkodik; holott a zenében az izlés csupa érzelem, s mint olyan, valami egyéni.

Más oka is van, hogy a leány miért becsülje többre a rajzot a zenénél. A rajz otthon tartja, a zene ellenben hazulról elvonja, mintegy üzve-üzi a világba. A rajz a természetbe viszi, s szépségeihez édesgeti; a zene a salor tba csalogatja, s annak fényességéhez, s szemkápráztató csillogásához szoktatja.

A természet remekei magábaszállásra készítetik az ifjú szívet; ellenben a mely leány zenei akkordjait a salonok tapsa kíséri, az könnyen ittassá lesz a dicsőségtől, itélete megzavarodik s rendszerint dölyfössé vagy önhitté válik.¹⁾

Az elme legjobb gymnastikája a nyelvtani gyakorlatok, s az anyanyelvi tanulmányok. Irodalmi termékekben, ép mint zenében, csak class. darabok lehetnek a tanulmány tárgy. Tehát a romantikai elemeket zenében és irodalomban egyiránt kerülni kell.

Az a forradalom, melyet a romanticismus az irodalomban eszközölt, a zenecompositiokban is nyilvánult. A classicismus érzés- és gondolatbeli egyszerűségét és bájait mindkét téren a romanticismus szenvedélyessége váltotta fel. Az alatt az ürügy alatt, hogy több szenvedélyt, igazságot és természetességet öntenek bele, valósággal több zajt, több contrastot, s a túlzásnak nagyobb mértékét adták rá. Az egyszerűen és természetesen folyó érzelmet megtörték, s mintegy feldarabolták; a megkezdett gondolatot, vagy eszmét hirtelen félbe-

¹⁾ I. m. 114. l.

szakitják s átugranak egy másikra, a mely szintűgy félben marad, mint az előbbi. Erőnek-erejével a váratlant, a hatásost hajhászszak, mely ellenkezik a valódi szépséggel, a szépség folytonosságával. Mondhatnók a class.-styl egyszerű, tiszta, mint a neki megfelelő érzés, mint a class. kor zenéje; a romanticismusé bonyolult, grotesque, mint a mai cultura hullámain hanyódó s hatásával küzködő modern ember érzelmei. Az eszme-szegénységet a kifejezés bizarrságával takargatják. Ma a zenei és irodalmi alkotások általán véve inkább meglepni és megrendíteni akarnak, mintsem tetszeni vagy megadni. Mit is mondanak csak Rubinstein legújabb operájáról („Nero“) a legilletékesebb műbírálok: „R. arbeitete auf möglichste Anhäufung greller Effecte und roher Massenwirkungen hin, er leistete insbesondere an blendender Augenweide aller Art wirklich das Ausserordentlichste.“ A bírálat végeredménye pedig az, hogy a dalmű zenéje nem ér semmit, hanem igenis a decoratiók, a costumeök, a ballet és a fényes kiállítás megérdemlik a megnézést, mert „Nero gehört unbedingt zu den grössten **Sehenswürdigkeiten** des Hofopertheaters.“ (N. Fr. Presse, 1885. ápr. 22. sz.) Tehát a par excellence zenei darabok maholnap a hallásra nem lesznek érdemesek, csak a látásra vagy nézésre. És ennek a siketítő zajjal járó zenei pompázásnak a társas élet legalsó köreire is meg van a maga ártalmas hatása. A népeleti traditiókból, ősi érzelmekből és eredeti nézletekből táplálkozó népdal természetét és dallamát is jórészt meghamisítja, mert ma a nép is inkább kiabál, mint dalol, s inkább szánandóan sóhajtoz, mint érzéssel énekel. Oly sok dolog van, mi a magyar nép szívéből régen dal alakjában tört ki; de a mely érzelmi humust a központból (fővárosból) elterjedő cikornyás vagy érzéskorbácsoló operette-zene mindinkább leiszapol. Így indulnak kiveszésnek a nép- és a családi élet ősi gyökérszállai, mint a hogy kipusztulnak a gőzhajójárta mozgalmal folyóból a halak.¹⁾

¹⁾ Theuriet egy francia jeles népdalgyűjtő érdekesen beszéli el, hogy midőn ő (talán a 60-as években) népdalkeresésre indulva vidéken, hogyan utasították el a társadalom legkülönbözőbb köreihez tartozó nők és férfiak; s hogyan figyelmeztették, hogy mióta az operette uralkodik, a nép se nem dalol, se nem táncol. Lavisse pedig — a jeles historikus — lelkéből fájjalja, hogy a fr. nép elfelejti a régi nemzeti hagyományokat és azokat a Párisból a vidékre özőnlő grotesque refrainekkel helyettesíti. (Revue d. d. Mondes 1882. 895. l.)

Népdalaink tanusága szerint, régen a nép a természettel együtt élt; mert érzelmei kifejezése végett, a természet tüneményeiből indul ki, vagy azokra hivatkozik, mint Homér; ma azonban mindinkább elidegenítik tőlük.

A zenében a futamok csak az ujjak könnyedségét mutatják, de sohasem a játszó zenei érzelmét. Mozart egyszerű adagiója végtelenül többet ér e tekintetben, mert nem igényli ugyan az ujjak repülését; de igen a dallam átérzését, s pedig ez a zenei műveltség alapköve.

Azok a rohanó futamok beférköztek ma az értelemnek és izlésnek kitűnő iskolájába, az anyanyelvbe és irodalomba is. Ma azokban is a fül és száj helyett, a szem és a kéz szerepelnek inkább; pedig a nyelv teste a hang, mely a szájból a fülbe és szívbe (kedélybe) hatol, hogy vele közölje lelkét, élő tartalmát. Az anyanyelv szavai ma már inkább a szemben, a látásban élnek és nem a fülben vagy a hallásban. A mai rohamos olvasás miatt a könyveken csak átrepülünk, mi miatt lehetetlen a lélek valódi részvéte; s minekutána a nézet és érzés csak lassu lépésben járnak a szemhez képest, szerényen visszahúzódnak s édesen szenderegnek, míg mi szemünkkel gyorsvonatszerű excursiókat teszünk.¹⁾ Így aztán igen szépen üres hüvelylyé, phrasis-gyűjteményé válnak a nyelv szavai és szólamai, mi miatt elcsenevészedik mind a szóbeli, mind az írásbeli styl, és nőink ajkain is mind ritkábban esendül a szókkal együtt az igaz érzés. Ily módon lesz az anyanyelv és irodalom a szellemüresség nevelésének kitűnő disciplinájává, mondatok collectiójává, melyeket a növendék csak szájában hordoz, de szívében soha. Ez az oka, hogy a leányiskolákban, (még inkább, mint a fiúkéban), az u. n. styl-gyakorlatokban és fogalmazványokban is csak elvétve találjuk a legbecsesebbet, a növendékek élményeit, azaz azt, amit a növendék maga érzett és gondolt. Mindent, képet, szólámat, kölcsönvesznek, minden leírt örömük vagy fájdalmuk képzelt; tehát semmisen az övék mindabban, amiknek az ő szellemök arculatát a leghívebben kellene tükrözni.²⁾ Ime így termeljük, vagy talán gyártjuk leányiskoláinkban a rohamosan tanított és felhalmozódott studiumok által az üresfejjel

¹⁾ L. erről Hildebrand R. jeles értekezését: „Vom deutschen Sprachunterricht,“ Leipzig 1879, 52. s. köv. l.

²⁾ Liebrich, Lettres stb. 83. l.

kapcsolatosan az üres szívet, s aztán hoszszú képpel csudálkozunk, hogy rengeteg a fecsegő, az affectáló és az igaz érzés dolgában koldus, mondhatni semmit érezni nem tudó nők száma.

Tovább menve alig van valami, a mi a növendék-leány elméjét inkább rászoktatná a lustaságra és tehetetlenebbé tenné a kitartó figyelemre, mint az u. n. könnyebb olvasmányok, tárcacikk-stylban készült tanulmányok, melyekben tárgyról-tárgyra röpked a gondolat, s leginkább a kíváncsiság és hiúság jó izgalomba. Hasonlítanak ezek ahhoz a zenei eljáráshoz, midőn valaki a solonok kedvéért esupa keringők, négyesek, s más táncdarabok játszásában gyakorolná magát.

A képzeletnek, izlésnek, ítélőerőnek nagyon sikeres iskolája lehet nőkre nézve a historia, még pedig első sorban a hazai történelem. Ez a működésben levő nagy erkölcsi igazságok tanítómestere, mert előadja, hogy egy népesoportban minő vágyak és törekvések consolidáltak időjártán szokásokká, erkölcsökké és intézményekké, melyek a nemzet egységét alkotják érzésben és gondolkodás-módban. A történelemnek u. n. költői részét is nagy haszonnal tanulhatnák a leányok. Ha a költő a történelmi alakokban és eszményekben intuitív erélyénél fogva megtalálja a legjellemzőbb vonásokat, melyeknél fogva ők vagy azok korukra hatással voltak, költői leírása, vagy jellemrajza szintoly igaz lesz történelmileg, mint maga a történelem. E részben Vörösmarty „Zalán futása“, Katona „Bánk-bán“-ja, Arany „Buda halála“, a magok nemében szintoly becses, sőt bizonyos tekintetben becsesebb historiai tanulmány-tárgyak, mint akár a leghitelesebb chronicák följegyzései.

Ily módon a történelem leányiskoláinkban a költészet és erkölcs-tan gyakorló tanfolyama, s a hazaszeretet nagy építőmestere lehetne. Az igaz patriotizmus meghatja bensőnket, idealisálja őseinket; hősiességeket és szenvedéseiket, erényöket és bátorságukat előtérbe állítván, a jelent összeköti a multtal, az ifju nemzedéket solidaritásba hozza az ősökkel, s eltölti a hazaszeretet szent tűzével. Ám abból a világtörténelmen való végigrohanásból (itt is a gyorsvonaton járás miatt elmarad a legjava rész!), mely az idő rövidege miatt a leányiskolákban még fokozottabb, lehetetlen még tiszta nyugodt átpillantásra is szert tenni; a hazaszeretet élesztését s más erkölcsi vonások művelését pedig jó lesz nem emlegetni.

Ekként a történelmet a hajszólo tanításmód legjobb esetben a

diluált cosmopolitismus szerzőjévé, chronologiai herbariummá, erkölestani phrasis gyűjteménynyé, s mumiák leltárává teszi. Leányaik jelen iskolázása — mondhatni — bizonyos művészettel változtatja száraz paleontologiai studiummá a történelmet, mert mintegy erőnek-erejével kirekesztjük belőle az értelmi látókört bővítő elemeket, nem engedünk rá időt a tanárnak, hogy a történelem tanítása alkalmával a jellemeknek merőben új continenseit tárja fel növendékeinek, velők addig soha nem hallott nyelv hangjait hallassa, s lelkiismeretök itéletére úgy hasson mint a hogy hat például az utazás értelmünk bővítésére.

Ám lehet valakinek később a munkaköre nagyon korlátolt; de ha bejárhatja egyszer az eltűnt városok romjait, s hallhatja az annyiszor elnyomott igazság szavát; ha belopózkodhatik a magános fogházakba, hol sokszor az igazság martyrjai szenvednek: érzülete bizonynyal megtisztul, erkölesi tapasztalata bővül, s érzülete észrevétlenül a köznapinál magasabb körbe emelkedik. Ime így lehetne a történelem studiuma ezenkívül folytonos gyakorlója a helyeslő és helytelenítő itéletnek, holott most alig egyéb a historiai datumok szánandó teherhordójának, az Emlékezetek hajtómesterénél.

A mathesis tanulása azért szükséges leányoknak, mert a a figyelmet edzi, kitartó figyelemre és nyomon járó gondolkodásra szoktat. Sokat felölelni e disciplinából azért sem szükséges, mert a nyelvtan ugyanazt a figyelemerelyt követeli, mint a mathesis; a képzeteket szintűgy egymáshoz fűzi, mint a számvetés a számjegyeket; a nyelvtan nyelvezete szintoly szabatos, mint akár az algebra, s még sem oly szűkkörű. mert a szellem egész életére kiterjeszkedik. „A szók — Mme de Staël megjegyzése szerint — képek, de egyszersemind számjegyek, rabszolgák és szabadok, alá vannak vetve a mondatkötés fegyelmének; de természetes jelentésöknél fogva mindenhatók; ekként a nyelvtan metaphysikájában megtaláljuk mind az okoskodás exactságát, mind a gondolkodás függetlenségét.“

A háztartástan és az egészségtant ezuttal mellözve (hasznuk úgy is nyilvánvaló) a természettudományoknak egy pár ágáról emlékezem meg.

A természettan és vegytan a gyermekekben csak az értelem mechanismusát gyakorolják. Ha e studiumokat idejekorán kezdik, legfeljebb az újság ingerével, a kíváncsisággal töltik el a gyermeki elmét; de ha az újdonság ingere eltűnik, oda lesz érdek-

lódások is, és marad helyébe a szórakozottság. Ha azonban az elme annyira fejlett, a physikának vagy vegytannak egy-egy fejezete, kísérlet-sorozat (tehát: nem könyv) alakjában a szemnek, kéznek, a szakadatlan figyelemnek, a megfigyelő erélynek, sőt a feltalálásnak is értékes iskolája lehet. Csakhogy az ily fejezetek tanítására nagyon alaposan jártas és élénk szellemű egyén kell, kinek a tanítása alatt az álom meg ne lepje a tanulókat; akinek e mellett legyen elég béketűrése a növendékek ostromló kérdéseire felelni, sőt őket új kérdésekkel a helyes útra terelni.

IV.

Mit szóljak a mondottak után a nők életében oly nagy szerepet játszó kézi ügyeségről, továbbá a tapintatról, feltaláló-erőről, időérzékről, melyeknek művelését iskoláink tantervei még nem is emlegetik.

A nő kézi ügyességén a modern nevelés a zongorázás és a finomabb kézi munkákra való készségét érti. Ezek mondhatni az ünnep-napi habitusok; ellenben a hétköznapi munkájára a közönséges háztartási ruhaneműek előállítására és javítására; a főzés mesterségével járó kézfogások, melyek a régi nőknek, mint a ház, néha a falu chirurgusainak szívére kezök tíz ujjába varázsolta: ma mondhatni elveszték. — Eszünkben sem jut, hogy a háztartás rengeteg apró ügyei szintén megkövetelik akárhányszor a találékonyságot, próbára teszik a nő élelműségét.

Ha a háznál valamely szükséges cikk hiányzik: mindenki a háziasszonytól várja a hiány pótlását; ha valamely kilátásba helyezett öröm meghíusul, a házinőt tesszük érette felelőssé; ha a rend csak pillanatra is fennakad, az asszonytól várjuk helyre hozását; szóval alig van nap, hogy találékonyságát próbára ne tegye. Igaz, hogy általánvéve a nőt a természet jóval nagyobb foku feltaláló erővel bocsátotta el, mint a férfit; de ebből nem az következik, hogy annak kifejtését a sorsra vagy véletlenre bizzuk, hanem az, hogy lehetőleg kimíveljük. A nyilvános iskolák s a nevelő-intézetek tűzhetnének jutalmakat a leányok saját találmányu leghasznosabb és legjobb munkáira; s azokból buzdításul és tanúságul rendezhetnének, állíthatnának fel egy-egy kis gyűjteményt.

Hogy mily áldás lenne az ily találékonyság, még a betegápolás

alkalmával is, azt csak az bírja elképzelni, aki tudja, hogy egy különben jó lelkű és szeretetteljes, de magát feltalálni nem bíró nő, minő fonák szerepet játszik gyermeke vagy férje betegágyánál. Szakadatlanul azzal a faggatással gyötri betegét, hogy mit kíván, vagy mit nem kíván, s ekként a testi kínokat lelki fájdalommal tetézi, s magának is rossz ízűt szerez.¹⁾ Ellenben minő boldog a találékony nő, a ki minden órán tud valamit kigondolni, a mivel betege szenvedését enyhítheti; mily gazdagon jutalmat talál a szenvedő ajkain ellebbenő mosolyban még akkor is, ha nem sikerült úgy az enyhítés, mint ahogy óhajtott volna. De a találékonyosság valóságosan sánta vagy félkaru nyomorék, ha a kéz a főnek, a correct kivitel a gondolatnak nem tud segítségére jönni a női munkakör jelentéktelennek tetsző ezernyi ezer dolgaiban. Erre a kézi ügyességre és könnyűségre azonban csak ifjú korban lehet és kell gyakorlás útján szert tenni. Nélkülök az élet későbbi szakában a legjobb indulatu nő is könnyen lehangolódik s más-más alakot öltő kötelességeit tehernek tekinti.

Az említett szellemi erély hiánya teszi ma a háztartást a legtöbb nő vállára nehezedő teherre, s „lealázó“ munkák sorozatává; holott a rátermett lélek azt a mechanikai kézfogások, mondhatni a nap-számosság köréből az emberi és humanisáló kötelességek színvonalára emelik. Úgy tetszik, hogy a modern gépekkel mind a konyhába mind a házba igen sok mechanikai elem tolakodott be, s a szövőszékkel és házi patikával együtt legtöbb házból kivonult az a szellem is, melynek örök kisugárzója a ház asszonya volt s mely a háztájt édesen melegítő otthonná, az igaz rokonszenv fészkévé, s a fáradhatatlan szeretet hajlékává tette.²⁾

Ha — ugymond Mrs. Ellis — azt kérdeznék tőlem, hogy e három közül: kézi ügyesség, ismeret és tudomány melyik legfontosabb

¹⁾ Tudtomra csak Angolország némely felső leányiskoláiban tanítják a leányokat a sebkötözésre és betegápolásra.

²⁾ L. erre Mrs. Ellis kitünő két művét német fordításban Hartwigtól „Die Töchter“ és „Die Frauen“ cím alatt (Stuttgart 1845. és 1846). Csudálatos, hogy sem ezeket, sem Liebrich sokszor idéztem művét, mely életben 1847-ben (tehát Mrs. Ellis sok kiadást ért műveivel majdnem egy időben) jelent meg, mindamellett, hogy telidestele vannak a legigazibb észrevételekkel, sokszor meglepően finom megjegyzésekkel — nálunk senkinek sem jutott eszébe magyarrá fordítani.

a társadalom középosztályához tartozó nőre: azt felelném, hogy okvetlenül az első, mert az az ő egyik legjobb ajánló levele.¹⁾

Az idő helyes használásáról, és a tapintatról is sokat lehetne mondani, ha már is hosszúra nem nyult volna ez a tanulmány. Hogy a pontosság mily hatással van a háztájak boldogságára, sőt egész nemzedékek jóllétére: nem szükség példákkal bizonyítgatnom. Ezuttal legyen elég rámutatni azokra az erkölcsi károokra, melyek a nő pontatlanságával járnak. Vannak nők, kik hajlott korukban is egy napnak sem bírják elvégezni a munkáját, minélfogva „utánvétellel“ dolgoznak, azaz ma a tegnap munkáját végzik, holnap pedig a mát fogják pótolgatni. Ezek az idő „örökös“ kölesönkérői és hátrálékosai. Sohasem arról beszélnek, hogy mit tesznek, hanem, hogy mit szándékoznak tenni. Ez a „szándékozás,“ tervezés az önámítás nagy mestere, a lelkiismeret elaltatója, mely a jellemet henységű álmodozásra szoktatja. „Gyorsan és haladék nélkül épen azt végezni, ami épen most helyes: ez mindig az élet legnagyobb titkai közé fog tartozni“ — ugymond Mrs. Ellis.²⁾ Sok erkölcs, bölcsélet van abban a közmondásban, hogy mindennek megvan a maga ideje.

Lehetetlen, hogy valaki másoknak hasznára lehessen, ha nem érti az idejével való okos gazdálkodás mesterségét; ha nem tudja, hogy bizonyos idő alatt menyt bir elvégezni; ha nem szokott rá, hogy az apró-cseprő dolgokat mellőzze, midőn rá fontos kötelességei várnak. Ily magunk szoktatása nélkül ígéreteink nagy része a kivitelkor jámbor óhajtássá törpül; barátaink pedig „drága“ esalódásaik árán megtanulják, hogy pontos segélyünkre, vagy idejében való áldozatunkra nem számíthatnak. Így játszódjuk el barátaink bizalmát, és szeretetét, s raboljuk meg ismerőseink és a velünk érintkező idegenek idejét; pedig lehet köztök sok, kinek az idő összes vagyona.

Ha az emberben a kötelesség iránti érzék — a zenei elem, sajnos, hogy ennek akkordjai nagyon megfogyatkoztak, s az iskola nem sokat törődik a hiány pótlásával. A nőknél az a pontatlanság, elkésés ma közmondásos, és oda kezdünk jutni, hogy az a feltűnő, ha valamelyikök az életben pontos. Későn indulni, későn érkezni valahová, későn fogni a munkához, későn tenni jót, későn bánni meg valamit s akkor

¹⁾ J. m. 57—8. l.

²⁾ J. m. 38. l.

esdekelni a megbocsátásért, midőn a kegyelem ajtaja már zárva van: ez a természetes következménye annak az imént említett önámításnak.

Hátha hozzá veszszük a mondottakhoz az elkéséssel együtt járó kedélyizgalmakat, melyek a házi békét felforgatják; azt a fenekestől felfordult állapotot, melyben van a ház, midőn pl. az úrnő nagyobb útra készül. Az indulás reggelén eselédség, gyermekcsoport és férj valóságos hadilábon állanak; az asszony arcáján az indulatos izgatottság parázsa ég: s csak akkor kezdi igazán boldogan érezni magát a háztáj apraja-nagyja, midőn a ház „örszelleme,” ezuttal zsarnoka, elutazott.

Minő más areulata lett volna a háznak s minő más érzelmek mozgatták volna a háznépét, ha a ház asszonya elindulása előtt bár egy félórával elmondhatta volna: az útra készen vagyok. Az az utolsó óra mily alkalmas lett volna a csöndes magábaszállásra, az anyai tanácsadásra, mely a gyermek fülében és szívében oly sokáig visszhangzik, a háztartás gépezetének áttekintésére s a eselédségnek szóló általános utasításokra, a férjjel való bizalmas beszélgetésre, s a háznép minden tagjának szóló nyugodt isten hozzád elmondására, mely könnyet csal a szembe, s mely kinossá teszi az elválást, és édessé a rávaló emlékezést!*)

Kétségkívül az ifjúkorban kellene az idő helyes beosztására való érzéket, ezt az egyén és a háztáj boldogságára oly igen fontos vonását megteremtteni a nőnek; de hát a feltorlódott könyv-munka és rengeteg tanulni való miatt, már az iskolában megkezdődik az utánvéttel dolgozás, vagy halogatás, s ekként az iskola az n. n. túlterheléssel, inkább nemzi vagy terjeszti a bajt, mintsem gyógyítja.

V.

A leánynevelésre legalkalmasabb intézetnek a nyilvános iskolát tartom.

A magánneveldek családiassággal takaróznak ugyan, de rendszerint alig egyebek, a szülei ház szánandó torzképeinél. Általában ez intézetek többet ígérnek, mint a mennyit adnak. Noeldeke így jellemzi őket: A szigorú rend, mely gyakran minden életfrisseséget

*) I. m. 46—7 l.

leforráz, s az édeskés modor, bizony nem pótolják a szülék béketűrő és elnéző szeretetét, sem a szülői ház szellemét.

A szoros rendtartás sem helyettesíti a házi tűzhely szellemét, sőt talán az ellenzéki szellemet költi fel, s oly hibák keletkezésének lesz a motivuma, melyekről az ifju szív a tilalomfa gyümölcésére való útmutatás nélkül aligha álmodott volna.

Az efajta benlakó intézetek a mellett, hogy a szülői házat nem pótolják, nagyon ritkán jó iskolák. Velök még az a veszély is jár, mely a különböző társadalmi helyzetű, s e miatt nagyon eltérő műveltségű leányok együttéléséből származik. Ez intézetek legnagyobb része, hozzájuk véve az externatusokat is, üzleti vállalatok, gyakran épen a szülék gyarlóságaira speculáló üzletek, melyekben a nyerészkedés céljának áldozatul esik a nevelés magasztos feladata. Egy részök kiváltképpen a salonokra készít elő, s ezt a célt folyvást szem előtt tartva, a belső műveltséget készséggel feláldozza a representálni tudás érdekeinek. Másutt az aesthetikai, vallásos, esetleg politikai irányzatok a túlnyomók, melyekhez képest minden egyéb alsórendű.¹⁾

Így állván a dolog, a leánynevelés igazi célját csak a községi vagy állami, arra való nyilvános és kellően ellenőrzött intézetekben érhetni el.

A családnak nincs mit félni sem a községtől, sem az államtól; sőt ellenkezően, csak oly mértékben valósul meg eszményi célja, ha azzal a község nagy érdekeihez fűződik. Hiszen egy nagy társaságban élés előnyeiről és hasznairól csak akkor lehet valakinek igaz képzele, ha annak életében részt vett és bizonyos mértékig annak rendtartása szerint növekedett. Minő erkölesi és értelmi hasznokkal jár a jól szervezett nyilvános iskolába való járás: legtöbbször inkább csak sejtik, mint tudják.

Első, és mondhatni leghumanusabb hatása a növendékek egymással való érintkezéséből fakadó erkölesi egyenlőség érzete. Ez aztán az iskolában meghonosítja a modern társasélet magasztos elveinek egyikét: a türelmet.

Nyilvános iskolában tanul leány és fiú igaz tisztelettel meghajolni társai értelmi és erkölesi felsőbbsege előtt. Talleyrand finom megjegyzése szerint, a magán iskolában minden az ember fejébe megy,

¹⁾ Revue de l'Enseignement, 8. köt. 512. lap.

s könnyen megittasodik a dicsérettől; ellenben a nyilvános iskola szabad levegőjén ez a gőz eloszlik, s minden dolog a maga értékére száll.

A nyilvános iskolák levegőjén indul szárba a felelősségérzet és a solidaritás érzete, melyekkel lépést jár a köznek hozott áldozat és az önző vágyak fölött való diadal.

Még a munka terhe is könnyebb lesz a nyilvános iskolában, ép úgy, mint a hogy a római katonák hadjárat alkalmával nagyobb terhet birtak el, mint társaiktól elszakítva. Önként értetik, hogy mind eme vonások főfő kovásza, a kitűnő tanítói kar odaadó nevelése és egyöntetű oktatása. Hiszen csak ily motivum alapján történik, hogy most a tanító lélekemelő példájára a közösség érzete, majd lelkes magyarázatára a figyelem láza villámszerűen csap le és járja át a tanulók fejét és szívét. Ilyenkor a közös tűzhely mellett fölmelegedett szívek unisono vernek s oly szent lánggra lobbannak, melynek melegét még az élet alkonyán is érezni véli az aggastyán.

Azt is szükség megjegyezmem, hogy a jól szervezet nyilvános iskolának, nemzeti intézetnek kell lenni. A növendék a világon sehol sem tanulja meg úgy egy közös földhöz, a hazához való tartozóságát, soha ellenállhatlanabb ösztönt nem kap a nemzet kedélyéletének és alaphajlamainak elsajátítására, s az ezekből fakadó honszeretetre, mint a nemzeti alapon szervezett nyilvános iskolában.

Hogy jól vannak-e szervezve leányiskolánk, arról már szólottam; de hogy nemzeti alapon vannak-e szervezve? arra lehetetlen igennel felelnem. Leányaink oktatásában — valljuk meg őszintén — a haza és a nemzeti geniusz igen csekély szerepet visznek. Hisz oly kényelmes dolog a német iskola szervezetéből kölesönzött világossággal megelégedni! . . . Ám a németek és franciák közép- és felsőiskolázásán meglátszik a nagy nemzeti mozgalmaknak újraépítő és a régi alaphoz egy-egy emeletet adó hatása; ellenben a mi középiskoláinkban a figyelmes szemlélő leginkább a mai kor cosmopolitikus és internacionális nivellirozó hatását veszi észre. Mig a német középiskola auláit is hazai tárgy festményekkel díszíti, mert a középiskolás növendékekben mindenekelőtt a nemzeti érzületet kívánja nevelni: addig mi fiú- és leánygyermekinket a világtörténelem száraz datumaival és nomenclaturáival gyötörjük. Tanítjuk nekik a pyramisokat és építésök célját; de már váraink romjait és a hozzájuk fűződő historiai hagyományokat örök pihenésre kárhoztatott mumiáknak tekintjük.

Jupiter, Neptun és nagyszámu társaik viselt dolgait évekig tanítatjuk, de a hazai monumentumainkhoz füződő nemzeti regékről s aranyból, gyémántból drágább nemzeti mythológiánkról mélyen hallgatunk. Gyermekeinkkel a világtörténelem tenger-partján gyűjtetjük a színes csigákat, a helyett, hogy hazánk és nemzetünk multjának korall-darabjai és drága gyöngyei halászatára megtanítanók. Hazai történelmünket és nemzeti irodalmuukat korántsem szíverősítés és érzelem-mivelés szempontjából, szóval, nem azért tanítják, hogy az ifjú nemzedék a szívével emlékezzék, hanem inkább, hogy szája öblegetésére használja. Leányiskoláinkban ép úgy, mint a fiúkban, a nagy történelem megeszi a kicsit, a nagy világ elnyeli a mi kis világunkat — a hazát.

Hát a „gyalogszeres“ vallás-erkölcsi oktatást emlegessem-e? — Erről szóljon az, hogy hallgatok.

Leányiskoláink nemzetileg szintelen jellemöknél fogva sápkóros állapotban hagyják növendékeik érzületét, mi miatt arra sem valók, hogy a netán különböző nemzetiségű ifjúságot a közös hazához való igaz ragaszkodásra tanítsák, hevítsék.

VI.

Leányiskoláink — mint láttuk — nem oly intézetek, melyekben az ifjú nők megtanulnák fonni-szőni azokat a szálakat, melyek kis otthonjokat nagy hazájokkal összekötik. Az a nemzetietlenség, hogy ne mondjam, cosmopolitismus, mely ez iskolákat jellemzi, hajszálnyi-val sem különb hatásu, mint az idegen gouvernanteok terjesztette szellem. A fiúk iskoláiban a cosmopolitikus vonást némileg mentetni azzal, hogy az ő munkakörük a nagy világ; ellenben az a leányiskolában nyilván arcul veri és ignorálja a nők legnagyobb részének természetes hivatását. Hiszen a fiúk középiskolái egyszersmind oly intézetek, melyek tudományos pályákra, egyetemekre készítenek elő, honnan a nők merőben ki vannak zárva. Az ifjú hölgy életcéljának mintegy a küszöbén érzi magát már a felső népiskolai végső években; ellenben az ifjú férfi életcélja az érettségi vizsgálat letevésekor is még a távol jövőben sötétlik. A fiúkat a középiskolák úgy tanítják, mint a kik a nagy világban (mint államférfiak, bírók, papok, ügyvédek, orvosok, stb.) fognak élni és működni; ellenben a leányok működés-tere, a mikrokosmos, s iskoláiknak bennök a háztáj vezeté-

sére szükséges erkölcsi és érzelmi vonásokat kellene a lehetőleg kifejteni.

A leányiskoláinkban uralkodó polymathia vagy sokbakapkodás, nagyra, mondhatnám toronymagasságra akarja vinni gyermekeink értelmét; de az óránként és naponként egymást üldöző tantárgyak, leányaink fejét tiszta ismeretek helyett „szellemi lármával“ töltik el. Fejökre aggatják az ismeretek fonatait, körmeiket idegen nyelvek szólamaival kifestik; de erkölcsi és érzelmi természetöket meztelenül hagyják. Tehát parlagon marad természetöknek ép az a része, melylyel a ház, a háznép és a nemzet erkölcei, szokásai javarészét kellene később megteremteniök.

Sajátszerű, hogy a magyar nőket, kik sok száz esztendőn keresztül a háznak és az egyháznak mondhatni kiváltságolt himzőmesterei és sujtás készítői valának, s a kik szöteményeikbe és himzéseikbe beleöltötték a legtisztább nemzeti és házi erények s az igaz kegyelet ezüst- és arany-fonalszálaít: e nőket — mondom — a mai „modern“-nek keresztelt nevelés, sokszinű tudomány mázának miatta, mintegy készakarva idegeníti el a kis és a nagy nemzeti család boldogságának legnevezetesebb műhelyeitől. Mintha bizony egy uncia nemzeti érzület, s egy szemernyi háziasság többet nem érne egy mázsa cosmopolitikus tudásnál! . . .

A régi magyar nő munkáját a végzett kötelesség nyugalma, és a nyomában fakadó mosolygó boldogság jellemezte: ám ma ezt, valamint házi és társadalmi életünket, sőt az iskolai munkát is, a kapkodó nyugtalanság s békételen türelmetlenség jellemzi, s ellensúlyozásukra oktatásunk nem ad leányainknak erkölcsi ballasztot, sem történelmi, sem irodalmi, sem vallás-erkölcsi nevelés által.

Régen a magyar házban soha ki nem aludott a háziasság lámpája; ma legtöbb helyt csak paradénak gyujtják meg, s estére sietnek kioltani, hogy a háziasszony nyilvános multságba mehessen. Régen, hogy úgy szóljak, — a kandalló erényeire volt büszke a magyar nő; ma a fokozódott nyilvános életben való szereplés és tetszeni-vágyás lesz mindinkább uralkodó tonussá. Mondjuk ki egy szóval: a régi nemzeties nevelés praktikus vonásai keblünknek és mai iskoláinknak a hagyományok iránt való elhülésében lelték sírjokat.

Leány-felsőiskolánk, a női természettel és hivatással nem gon-

dolása miatt, nagyon hasonlít egy képzelt tengerészeti iskolához, melyben csupa szépművészeteket tanítanak.

Hogy e rendszernek milyen fonák és szerencsétlen következményei vannak, azt — a közvéleményből ítélve — a szülőknek legalább is fele sajnosan érzi. Legyen szabad e fonákságok közül csak kettőre rámutatnom. A háztartásnak két fővonása van: a fizikai és aesthetikai vagy morális, egyszóval philosophiai, melyek közül ez utóbbiról alig tudnak vagy akarnak tudni leányiskoláink. A háztartás fizikai, vagy mechanikai részét elvégzi a kibérelt kéz, a fizetett napszámos; de annak a philosophiai része, azaz a cseléd munkáján túl kezdődő finom izlés, a háziasság szent csöndje és erkölcsi fenköltisége, a kedélyre ható melegség, melynek mosolygó tanúi a házi-istenek, s örökös vendégei a családi erények: — mind-mind a háziasszony érzelmi műveltségére utalnak, s alkotják azt a kört, a hol a legelső államférfi nem a hideg tudás, hanem a szív, a maga meleg érzésével.

Másfelől a leányaink nevelésében elhanyagolt női vonások helyén lábatlankodó polyhistságnak egyenes következménye a hiúság túltengése, s az a fontoskodás, melylyel nőink a modern esiszoltságból felkapott tónushoz és formákhoz a neveltségig ragaszkodnak. Oda jutottunk immár a sok könyvtudásnak miatta, hogy a mézszáros leányát ájulás környékezi, ha vértől párolgó húst lát; a timár leánya nem szenvedheti az atyja műhelyében uralkodó eserszagot; a vászonkereskedő leánya pedig idegessé lesz, ha a pudlira gondol.

Ha a középosztálybeli u. n. „mívelt“ nők társaságában megindul a beszéd árja, akarom mondani, megszólal a belső dissonantiának e sokváltozatú orgonája, a legtarkább dolgokat hallhatni, sőt néha ugyanaz az ajk, minden szónak mását leli, mert a maga édes énjét — ha kell, ha nem — mindenbe beleviszi. Mrs. Ellis ezt a hiúságot így jellemzi: „Ha társalgás közben valamely erkölcsi tulajdonság, hiba, erény stb., kerül szőnyegre, kész az ilyes megjegyzés: „Oh, épen az az én hibám is;“ vagy: „Lásd édesem! ha van erény, melylyel én dicsekedhetem, szentül hiszem, hogy ez egygyel igen.“ Ha adomát beszélnek el, mely valakinek jellemére érdekes világot vet, azonnal hangzik tele torokból a hang: „Ki hitte volna, hogy én annak szakasztott mása (vagy: tökéletes ellentéte) vagyok.“ Vagy hihetetlen könnyűséggel lebben el az ítélet: „Már az szent igaz, hogy magam is úgy (vagy: nem úgy) cselekedtem volna.“ Ha egy nevezetes tájék-

ról vagy kilátás szépségéről van szó: „én soha sem voltam ott, de nagybátyám volt, s ha egy levelem a postán el nem vesz, bátyámmal együtt én is elmentem volna arra a szép vidékre¹⁾ stb. stb. Szóval mindenütt az én túltengése!

Nem mondom, hogy az ilyes félszepségek oka a leányiskola: nagy részesek azokban a család és a társasélet; de azt merem állítani, hogy leányiskoláink e nyavalyákat gyógyítani nem bírják, sőt terjesztik. Terjesztik azzal, hogy elégtelen pihennek, ha növendékeik áhítják a könyvmunkát, „a szók mérget“; a helyett, hogy bennök a nemes indulatok forrását buzogtatnák és őket, az egész lelket rezgésbe hozó cselekedetekre sarkalnák.

Az angol közmondás szerint, a parlament mindent tehet, csak azt nem, hogy férfit nővé változtasson. Mai leányoktatásunk az ellenkezőre, a nőknek férfiakká változtatására vállalkozott. Megbámuljuk a verklist, ki egy gépezeten három-négyféle dallamot le tud játszani, s nem jut eszünkbe, hogy az iskolát ily géppé degradálni nem szabad. A kintorna lehet a németnek igen szívreható muzsika; de a magyar ember hegedű- és cimbalomszó mellett mulat igazán. Elfeleltük immár, hogy a magyarnak valaha nemzeti hangszere: tárogatója és kürtje is volt.

Meddig folytatjuk még leányaink felső iskolázásában ezt az áldatlan munkát: nem tudom; de kettőt tudok, s az az, hogy 1. Tennyson szép mondása szerint, csak az egymástól eltérő természetű férfi és nő működése változtathatja meg a világ arculatát; s hogy 2. a tudomány soha egy nőt sem tett nagygyá, hanem igenis azok a cselekedetek, melyek őt a háztáj sarkcsillagává, erkölesi természetünk teremtményévé, s hányódó életünk délibábjává teszik.

Kolozsvár.

Felméri Lajos.

¹⁾ „Die Frauen nach ihren Pflichten und Sitten“, aus d. Engl. übersetzt von Hartwig, Stuttgart 1845, 100—1. lap.

A SZABAD AKARATRÓL.

Bizonyos kérdések megfejtése nemcsak az igazság kutatására vállalkozó elméleti, hanem a cselekvés különböző köreibben működő gyakorlati embert is egyaránt érdekli. Ilyen többek közt a szabad akarat kérdése is. Már maga az sem lehet közönyös előttünk, ha biztos tudomást nyerünk lelki működésünk egyik ágának minémüségről, ha határozottan megtudjuk, van-e csakugyan szabad akaratunk, vagy nincs; de még érdekesebbé válik e kérdés ránk nézve, ha meggondoljuk, hogy egészen másként alakulhatnak cselekvéseinket szabályozó alapelveink, ha a szabad akarat, vagy ha a határozott, a befolyásolt (determinált) akarat elvét fogadjuk el igazságnak. Erkölcstani alapigazságaink legnagyobb része, sokak véleménye szerint, a szabadakarat elvén áll vagy dől. Majdnem szinte általánosnak mondható az a meggyőződés, hogy szabad akarat nélkül felelősekké sem tétethetnénk tetteinkért; vagy más szóval, erény és bűn, jutalmazás és büntetés csakis a szabad akarat alapján nem üres szófia beszéd. Sőt akadnak oly hirneves nevelők is, a kik szabad akarat nélkül nevelhetőnek sem tartják az embert.

Mindezek arra ösztönöztek, hogy a szabad akarat kérdését fölvessem s ennek kapcsán az akarat lényegét megvilágítsam s minthogy eleve is jelezhetem, hogy fejtegetésem eredményeként, a szabad akarat helyett a befolyásolt vagy határozott elvét kell zászlómra tűznöm, egyuttal azt is kimutassam, hogy ez elv alapján is megfejtethők az erkölcsiség kérdései s valósítható a nevelés.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a szabad akarat elnevezés képleges beszédből keletkezett s mostani jelentését csak az idők folyamában nyerte. A stoikusok tettek legelőször különbséget a liberum és servum arbitrium között a végből, hogy az erény magasztosságát a bűn alacsonyságával szemben kitüntessék. Az erényes

embert ők nevezték el szabadnak, a bűnöst ellenben rabszolgának. De hogy ez elnevezéssel az akarat lényegét nem akarták kimagyarázni, már csak azon körülményből is kitetszik, hogy a mi a szabad és szolgálai jelzőket illeti: az erényes embert sokkal több kötelék nyugtözi mint azt a bűnöst, a ki vágyainak valósításában semminemű korlátokat nem tűr maga előtt. Az erényes ember néz becsületre, igazságos jó hirnévre, ember társaiért feláldozza magát: ellenben a bűnös mind ezen tekinteteket saját kénye-kedve szerént lábbal tapodja.

Szabadnak vagy egyáltalán nem nevezhetjük az akaratot, vagy pedig csakis oly értelemben, a milyenben ezt a jelzöt a természet egyéb tüneményeire is alkalmazzuk. Így beszélünk szabad esésről, az órainga szabad mozgásáról, a fa szabadon növéséről, szabad egyház, szabad gondolkodás, szabad sajtó, szabad kereskedelem sat.-ról. S mit értünk ezen kitételek alatt? Semmi egyebet mint azt, hogy az a mit szabadnak mondunk, a maga rendeltetését külső és belső akadályok nélkül teljesítse. Az eleresztett kőnek rendeltetése az, hogy a földre essék. Szabadon esik, ha semmi fel nem tartóztatja. Az órainga szabadon mozog, ha kezünkkel meg nem akasztjuk vagy az óra kerekerei oly rendetlenségbe nem jönnek, a melynél fogva az inga mozgását akadályoznák. A fa szabadon nő, ha kellő nedvessége, melege, világossága van, belső szervei hibátlanok, ágai s gyökerei terjeszkedésének más fák vagy fal utját nem állják. A kereskedelem szabad, ha vámsorompókkal vagy egyéb tiltó rendeletekkel nem nyugtözzük; az egyház szabad, ha hitnézeteit akadálytalanul nyilváníthatja, tagjai isteni tiszteleteti cselekményeikeit a magok elvei szerént gyakorolhatják, egy szóval bár mennyire szaporítsuk is a példákat, szabadság alatt mindenütt nem a külső és belső befolyásoktól, hanem csak a külső és belső akadályoktól való mentességet értjük.

Azonban az ily értelemben vett szabadság nem egyéb kénytelen-ségnél. A szabadon eresztett kő kénytelen a földre esni, az órainga kénytelen mozogni, a fa kénytelen nőni, a kereskedők kénytelenek kereskedni, az egyháztagok hitnézeteikeit nyilvánítani s isteni tiszteletöket gyakorlani, mert különben nem volnának azok a mik, kő, fa, kereskedő, vagy egyháztag. A szabadság illetén meghatározásával tehát mit sem nyert az akaratszabadság ügye, mert itt mindenütt oly tüneményekről van szó, melyekben az előzményekre mint okra, föltétlenül következik a következmény mint okozat. Az ok és okozati

összefüggést pedig ekkorig senki sem tartotta a szabadság fogalma alá tartozónak, mert az okozat csakugyan kénytelen következni az okra, ha csak valamely hathatósabb ok meg nem akadályoztatja.

Az tehát a kérdés: az akarati tünetmenyeknél van e helye az okság törvényének? Vagy talán az akarat kivételt képez azon szabály alól, a mely alá a természet összes egyéb tünetmenyei tartoznak? Annyi tény, hogy a szabad akarat hívei eme kihívó ajtót is megkisértik, de a tapasztalat, e legjobb tanítómester, állításaikat hathatósan megcáfolja. Buckle azon nézetének bizonyítására, hogy az emberi akarat sem képez kivételt az egyetemes oksági törvény alá tartozó tünetmenyek alól, mint a látszólag leginkább önelhatározásunktól függő cselekményeket, az öngyilkosságokat említi fel és statistikai adatokkal mutatja ki, hogy ezekben is oki egybefüggésnek kell lenni, mert különben nem ismétlődnek évről-évre Londonban nemesak az öngyilkosságok száma, hanem az öngyilkosságok módjai és eszközeinek azonsága is.

Egyébiránt ezredéves tévedése az emberi szellemnek, hogy az oksági törvény uralmát a természet egész világában nem hajlandó elismerni. Csakhogy e tekintetben azzal a sajátságos különöséggel állunk szemben, hogy a régiek ott nem ismerték el az oksági törvény uralmát, a hol szerintünk minden kétséget kizárólag fenáll s viszont megfordítva ott ismerték el, a hol a mi embereink szeretnék kétségbe vonni. Sokrates isteni és emberi ismeretet különböztet meg. Isteni ismeretnek nevezi az ismeretek azon részét, a mely az emberi tudás határait felülmulja, s ide sorozza a csillagászatot s általában a természettünetmenyek egész körét, a melyeknek kormányzását az istenek a magok számára tartották volna fenn. Úgy, hogy szinte istentelenségnek tetszett előtte, ha valaki ezek törvényeit kinyomozni akarná, legfőlebb áldozatok és jóslatok útján vélte megengedhetőnek, hogy valaki az istenek akaratát kitudakolni megkisértse. Ellenben az emberi tudás hatáskörébe osztotta be az erkölcsi világ összes tünetmenyeit, tehát az igaz és nem igaz, a jogos és jogtalan, az erény és bűn, a tisztességes és tisztességtelen, a mérséklet, bátorság, az államkormányzás sat. kérdéseit. Az újabkori tudósok ellenben úgy vélekednek, hogy az oly tünetmenyekben, a melyek világosak s könnyen megérthetők, mint a minők a csillagok járása, a világosság, melegség, villamosság sat. tünetmenyei, szigorú rendet s törvényességet tart fenn

az istenség, ellenben az oly tünetekben, a melyek homályosak, a melyeknek szövedékeit nem bírjuk átlátni, mint a minők az időjárás-i tünetények, a betegek felgyógyulása s a bonyolultabb önelhatarozási esetek, isten közvetlenül beavatkozhatnak, ennél fogva ezeknek mi módon való eldőlése felől eleve semmit sem tudhatnánk.

Az elmondottakból kitetszik, hogy az újabbkori tudósok az esetleg, a véletlen uralmát csak oly téren engedik meg, hol a tünetények bonyolultsága miatt a szigorú természeti törvények fenállását belátni nem bírjuk. De még abból, hogy mi valamit belátni nem bírunk, nem következik, hogy az egyuttal lehetetlen is legyen. Így a levegő tünetényeinek bonyolodottságába lassan-lassan világosságot vet a tudomány s ma már bizonyosok vagyunk felőle, hogy az időjárás is szigorú törvényszerűségnek hódol s e törvényszerűségét kimutatjuk azzal, hogy a jelentkező légtünetek alapján a beállandó időváltozásokat eleve megjövendöljük. Pedig a hol előretudás van: ott a tünetényekben szigorú rendnek és törvényszerűségnek, vagy más szóval okviszonynak kell uralkodni.

Épen így van a dolog az akarattal is. Az akaratelhatározást előidéző tünetények néha egyszerűek, máskor felettébb összetettek. Az egyszerűeknél könnyű a belátás, de az összetetteknél szerfelett nehéz: s mindamellett a ki mindannyiát belátná s egymásra hatásukat számításba vehetné: akaratelhatározásunk mi módon leendő eldőlését előre megállapíthatná. Mik ugyanis akarat-elhatározásunk előidéző okai? ösztöneink, vágyaink, érzelmeink, indulataink, ismereteink s ezek alapján származott különféle meggyőződéseink. Az akarat legegyszerűbb formája bizonyos érzelem keletkezése s ennek nyomán testünknek bizonyos mozdulata, vagy mozdulatai. Az érzelem a megelőző, a mozgás a következő. Látnivaló, hogy az egész nem egyéb mint okviszony. Az érzelmek külbehatás következtében támadnak bennünk. Ha e külbehatás szervezetünk állapotát előmozdítja, akkor gyönyörteljes, ha pedig gátolja: akkor fájdalmas érzet támad bennünk. A gyönyör arra indít, hogy előidézőjét fentartani, a fájdalom ellenben arra, hogy előidézőjét megszüntetni igyekezzünk. Elménk a különféle gyönyört és fájdalmat előidéző tünetényeket megjegyzi s később emlékezetünk segélyével a kultárgyak jelenléte nélkül is feleleveníthetjük magunkban őket s ez emlékezet arra ösztönözhet, hogy a gyönyört előidézőket megvalósítani, a fájdalmat előidézőket ellenben,

a mennyire lehet tőlünk távol tartani igyekezzünk. Ez eljárásunknak vágy és idegenkedés a neve: úgy, hogy jelen érzelmeinken kívül vágyaink és idegenkedéseink képezik akaratunk mozgató elemeit, vagy más szóval indító okait.

Megtörténhetik, hogy egyszerre több s egymással ellenkező érzelem és vágy ösztönöz bennünket cselekvésre, úgy hogy egyszerre mindnyáját nem vihetjük ki. Ekkor egy darabig ingadozunk, hogy melyiket tegyük meg s melyiket halaszszuk máskorra. Ilyenkor mérlegeljük az indító okokat s azt nézzük, hogy melyik fontosabb ránk nézve, vagy melyik von kellemesebb következményeket maga után. Ekkor a cselekvés felfüggesztetik, míg magunkkal mintegy tanácskozunk s csak miután jól meghánytuk-vetettük a dolgot, állapotunk meg valamely cselekvésmódban. A megfontolást, az a tapasztalat szüli, hogy az elhamarkodott cselekvés sokszor káros következményeket von maga után.

Midőn így tanácskozunk, midőn az ellenkező indító okokat mérlegeljük, úgy tetszik mintha válogatnánk közöttök és saját tetszésünk-től függne, hogy melyiket tegyük meg, vagy mellőzzük el. Némelyek e válogatási képességet nevezik akaratszabadságnak. Ha magunkat a természet egyéb tüneményeivel, vagy lényeivel hasonlítjuk össze, mondhatnók, hogy mi azokhoz viszonyítva, választóképeségünknel fogva, szabadok vagyunk. Az eleresztett kő szabadon esik ugyan, de esni kénytelen, az nem tehet egyebet, mint hogy a földre essék. A fa szabadon fejlődik, de fejlődési irányát, határát, a természet kényszerítő ereje szabja meg. Ellenben az ember a sokféle lehetőség közül választhatván, s mivel azt választja, a mi neki tetszik, választása úgyszólván szabad. Igen szabad volna, ha tetszésének is parancsolhatna. Csak azt akarhatjuk, a mi nekünk tetszik, de hogy mi tessék, azzal nem rendelkezünk szabadon, e tekintetben természetünk sajátságai által kötve vagyunk. Igaz, hogy a mi természetünk sokkal magasabb mint az élettelen tárgyak, sőt magoké az állatoké is. Nekünk nemcsak érzékeink, érzelmeink, hanem eszünk is van, a melyek akaratunk elhatározására mind befolyanak. Sőt lényünk sajátsága épen az ész, az eszesség vagy más szóval az a képesség, melynél fogva felismerjük azt, a mi szép, jó, igaz, tökéletes. E tehetség által azután uralkodunk alsóbbrendű tehetségeink felett. Míg az állat csak azt akarja, a mi érzékiségét ingerli: addig az ember eszének erejénél

fogva lerázza magáról az érzékiség bilincseit s akarja azt, a mit esze jónak s így kívánatosnak tüntet fel. E tehetségénél fogva állanak elő az erkölcsiségnek nagyszerű tüneményei, melynél fogva az ember nemcsak saját magára tekint, hanem részvétellel van felebarátai iránt is s a jó ügynek diadaláért áldozatra, sőt még önéletének feláldozására is képes.

Mindez azonban csak viszonylagos szabadság, több mint a fáé vagy baromé, de azért nem teljes, tökéletes szabadság. Teljes, tökéletes csak akkor lenne az emberi akaratszabadság, ha elhatározásunkban semmi előző indító októl nem függenénk, hanem mint Kant vallja: előző életkörülményeinktől függetlenül bármely percben egészen új cselekvési sort kezdhethetnénk. A szabad akarat semmi nem egyéb, mint teljes független kezdeményezési képesség, vagy más szóval, az akarat szabad ok, vagyis olyan ok, a mi okozatot hoz létre, de maga semmi által nem okoztatik.

Ezen ok nélkül létrejövő okozatot más néven önelhatározásnak is nevezik s azt akarják vele kifejezni, hogy énünk, a mely egészen más valami volna öntudatunk tartarmától, indítaná az akaratot az általunk jelzett indító okoktól függetlenül, cselekvésre. Mig azonban ki nem mutatják, hogy az „én“-nel vagy „ön“-nel nevezett elvont fogalom az alatta értett érzés, gondolat, érzelem s akarati tartalmunktól függetlenül, önállóan is létezik; addig önelhatározásról a fentebbi értelemben szó sem lehet. Az én, érzés, gondolat, érzelem s akarati tartalmától elvontan csak üres hang, pusztá szó, elvont név s mint ilyen nem létezik, nem létező valami pedig olyan hatást, mint a minő az akaratelhatározásban nyilatkozik, elő nem idézhet. Az önelhatározás szónak csak úgy van némi értelme, ha azon különbséget értjük alatta, melyet indító okaink között szoktunk tenni. Ezek között vannak olyanok, a melyek állandó érdekeinkre s vannak, melyek ideig óráig tartó ösztönöztetéseinkre vonatkoznak. Az olyan ember, a ki inkább állandó érdekeit tartja szem előtt s futólagos örömeit, bánatait ezekre való tekintetből le tudja győzni, nagyobb önelhatározással bír, mint a ki mindig a pillanat behatásainak enged. De azért úgy az egyik mint a másik nem indító okainak mellőzésével határozza el magát, hanem csak a fontosabbaknak, vagy a jelentéktelembeknek enged.

Az is megtörténhetik, hogy valaki csak azért határozza el magát valamely megszokott cselekvésmódjától elütő cselekvésre, hogy ezzel a tetteit figyelemmel kísérok jóslatait kijátsza, előre tudását zavarba hozza. De ily esetben szintén nem indító ok nélkül tért el rendes cselekvésmódjától, mert indító oka a tetteit megfigyelők kijátszása volt. Az is szokott bizonyítás az akarat szabadság kitüntetésére, hogy tetszésünktől függ menjünk vagy maradjunk, jobb vagy balkezünket emeljük e fel. Ha a kérdezett bár mit mond, a bizonyítani akaró mindig az ellenkezőt eselekszi. Ha azt mondja, hogy ülni fog, akkor feláll, vagy a mondott balkéz helyett a jobbat emeli fel. Ily esetben szintén indító okul a cáfolási törekvés szolgál.

Ha már most azt kérdezzük, mire alapítják a szabad akarat védői azon állításukat, hogy indító okainktól függetlenül ugyanabban a pereben egészen ellenkezőjét is tehetnök annak, a mit elkövetünk, vagy más szóval, hogy szabad akaratunk van: erre azt felelik, hogy öntudatunk tanuskodik e képességünk lételéről. Öntudatunkban annyira erős meggyőződésé vált a szabad akaratban vetett hit, hogy ezt onnét semminemű okoskodással ki nem küszöbölhetjük.

Annyi tény, hogy végelemzésben, minden állításunk igazságát öntudatunkkal támogatjuk, de azért kétségtelen dolog, hogy számos oly meggyőződésünk van, a melyet öntudatunk támogat, mind a mellett bővebb utánjárás mellett azok tévedésnek bizonyulnak be.

Nemcsak számos közönséges, hanem tudományos meggyőződés oszlott már szét a tapasztalati tudomány fáklyafénye mellett. Mily sok ideig hitt a világ kísértetek, boszorkányokban, s hány ember állította szent meggyőződéssel, hogy ilyeneket látott is, mind a mellett ki kinne ma lételökben? Kellett-e erősebb tudományos meggyőződés, mint az, hogy a nap forog a föld körül; mind a mellett Galileinek volt igaza, a ki ennek ellenkezőjét állította az egész világ tudósaival szemben.

Ennélfogva nem a meggyőződés önön maga a bizonyíték állításunk igazsága mellett, hanem az annak rendi s módja szerint előállott meggyőződés kútfeje az igazságnak. A mely meggyőződést alapos okok nem támogatnak, az lehet tévedés, előítélet, de tárgyilagos igazság semmi esetre nem lesz. A tudomány története hemzseg az

ily előítéleteken alapuló tévedésektől, melyek hajdan alapigazság számba mentek, ma pedig a gyermek sem hisz többé bennök. Ilyenek voltak például, hogy az okozatnak hasonlítani kell előidéző okához, hogy a testek nem hathatnak egymáson az úrron át, hogy a mire fogalmunk van, annak megfelelő tárgyának is kell lenni, melynélfogva még az elvont fogalmak is, mint a minők a sors, az esetleg, sőt magok az istenek is való lényekül tekintettek. Helyesen mondja azért Stuart Mill, hogy „az általános fogalmak félreértéséből keletkezik a mysticismus, a mely találtassék bár akár a Vedákban, akár a Hegelt követők irataiban semmi nem egyéb mint hogy saját szellemi tehetségeink alanyi teremtményei, a szellem pusztá eszméi tárgyilagosan lételezőknek állítatnak s azt hiszik felőlök, hogy ezen saját magunk által teremtett eszmék szorgalmas megfigyelése folytán megtudhatjuk mind azt, a mi külvilágban megtörténik“.

Az öntudat tehát bármily szilárd meggyőződéssé esontosodjék is, a mint láttuk nem elég bizonyíték valaminek valóságos létezése mellett, mert mint a többi tévedés, ez is alapulhat csalódáson. Meglehet csalódnunk, midőn azt hisszük, hogy szabad akaratunk van, hogy ugyanabban a percben akarhattuk volna az ellenkezőjét is annak, amit valósággal akartunk. S ezt a föntebbi jobb és balkéz felemelési példánkkal be is bizonyítjuk. Midőn emberünk, a ki balkezét fölemelte, később annak bebizonyítására, hogy ugyanakkor a jobbat is fölemelhette volna, jobbát emeli fel, sajátképen csak azt bizonyítja, hogy általában képessége van mind két kezének fölemelésére, vagyis izmai épek, nem béna. De téved, ha azt állítja, hogy ugyanazon percben balja helyett a jobbat is felemelhette volna, mert hiszen akaratanak határozott irányt adott az a törekvése, hogy bebizonyítsa szabad voltát, mert csak azért emelte fel a balkezét, mivel mi a jobbat mondtuk, hogy fölemeli. Rendesen ott hibázzuk el a dolgot, midőn akaratelhatározásunkat megfigyeljük, hogy azt hisszük, miként a megváltozott külső vagy belső körülmények dacára is megtehettük volna azt, a mit az akaratelhatározásunk alkalmával fennálló körülmények következtében véghez vittünk. Tegyük fel, hogy valaki részegség, szenvedély vagy csábítás következtében ballépést követ el. Midőn később hibájának gonosz következményeit belátja, elhatározza magát, hogy azt többé nem engedi magán megtörténni s a körülmények ismétlődésével, ura is lesz elhatározásának, csakugyan be váltja feltett

szándékát. Ha most már ebből azt következteti, hogy első esetben is ellene állhatott volna a bornak, indulatnak vagy esábitásnak, vagyis indokaitól függetlenül határozhatta volna el magát a cselekvésre: nemde tévedésben van. Azon tévedésben ugyanis, hogy a tettének következményéből vont okulását, ez újabb indító okot figyelmen kívül hagyja. Abból, hogy ma, jobb eszünket használva, ellenállhatunk a esábitásnak, még nem következik, hogy tegnap, tegnapelőtt, egy vagy két évvel megelőzőleg is ellenállhattunk volna. Pedig így vélekednek többnyire a szabadakarat védelmezői.

Szabad okról vagyis olyan okról, a melynek viszont oka nem volna, de azért maga okozatot hozna létre, mit sem tud a tapasztalat. Hogy ilyet találjunk, a metaphysica kódös birodalmába kellene áttenni lábunkat, a melyhez pedig semmi kedvünk nincs. A tapasztalat talaján minden oknak viszont okát kérdezzük és így az akaratnak is. Ha utánna járunk, meg is találjuk és pediglen meglehet nem anyira a külső körülményekben, mint inkább azon értelmi fejlettségben, a melyre az illető egyén eljutott. Minél fejlettebb valaki értelmi és erkölesi tekintetben, annál függetlenebb a külső körülményektől, de akkor meg értelme szabja elé a törvényt, úgy, hogy ok nélkül senki sem határozza magát cselekvésre, hanem ha semmi oka nincs, akkor tétlenségben marad, akarata nem működik.

Olyan szabad akaratról, melynél fogva minden előző ok nélkül határozná el magát az ember cselekvésre, a mindennapi munkás élet s ennek vezérlő kalauza, a gyakorlati józan ész, mit sem tud. Igaz, hogy a józan észet igyekeztek az elméletek vesszőparipáján lovagló s elméleteket gyártó philosophusok rossz hírbe keverni, mintha az a dolgok mélyére hatni nem tudna s a lényegét feláldozná a látszat kedvéért: azonban minden mélyelméjünek tartott cáfolataikat megdönti az a tagadhatatlan tény, hogy a józan ész által fölfedezett s megállapított igazságok minden emberöltön keresztül megdönthetetlenül fenmaradnak, holott az elméleti gondolkodásnak örök érvényűeknek kijelentett tételeit minduntalan eltörli az idő. Maradjunk tehát csak meg a józan észnél s annak kalauzolása mellett vizsgáljuk a tényeket, az elméletek kódös területét pedig hagyjuk a metaphysicusoknak.

A mindennapi munkás élet tehát, mint mondók, mit sem tud a szabad akaratról. Ez a maga üzleteiben, eljárásaiban feltétlenül számít a jellemre, vagyis a megelőző akaratelhatározásokból fejlődő

állandó akaratirányzatra s enélkül egy lépést sem tudna tenni. A gazda cselédjénél, a megbízó megbizottjánál, a kereskedő üzlettársánál igyekszik kiismerni a jellemet s aszerént viseltetik bizalommal vagy bizalmatlansággal iránta. Úgy, hogy ha valakinek jellemében csalódtunk: e csalódásunkat nem az illető szabad akaratából magyarázzuk, hanem abból, hogy jellemével, vagy akaratelhatározására döntőleg befolyó indító okaival nem voltunk kellőleg ismerősek. Jellem, vagyis állandó akaratelhatározás nélkül ki bizná vagyonát, becsületét, sőt még életét is felebarátjára. Ha bármely perében szabadon határozhatná valaki magát úgy a jóra, mint a rosszra, nem bizhatnánk soha senkiben, mert a ki most oly jó és tiszta volt, mint az angyal, a másik perében ördöggé alakulhatna át. Sőt maga a jogszolgáltatás, a büntető igazság, a törvényszék is számít az állandó akaratelhatározásra, a jellemre: mert különben minek kutatná a bűnös előéletét, miért venné enyhítő körülményül a feddhetetlen multat, miért számítaná be súlyosító körülményül a bűnbe való gyakori visszaesést? ha csak azon meggyőződés által nem vezetnénk, hogy a bűnbe való gyakori visszaesés folytán mindinkább lehetetlenebbé válik a jó utra való visszatérésre. A hirteleni megtérésekben senki sem hisz, hanem azon horatiusi mondáshoz tartja magát: *quo semel imbuta recens, servabit odorem testa diu.*

A szabad akarat alaptalan tanát e három okra vezethetjük vissza u. m. az erkölcsi s physikai rossz közt tett helytelen megkülönböztetésre. az akarat elhatározás fatalistikus felfogására és végre azon nézetre, hogy szabad akarat nélkül senkit se lehetne tetteiért felelőssé tenni. Mind ezen okokból nincs szükségünk a szabad akarat tanának fenntartására.

Az erkölcsi és physikai rosszak között ugyanis nincs nembeli, hanem csak fokozati különbség. Mi által származik ugyanis a rossz fogalma? Az által, hogy a világot nem a maga egészében, hanem a magunk korlátolt viszonyaira való tekintetből fogjuk fel s a világi eseményeket nem egymással való összeköttetésökben, hanem reánk tett hatásukban itéljük meg. A világ a maga nagy egészében teljes, tökéletes. Ott minden esemény szükséges arra, hogy az egésznek összhangzó működése fentartassék s a világ összes erői minden látszólagos ellenkezéseik daczára, csakis az egésznek tökéletes működését idézik elő. A világ örök, bár erői és tüneményei alakjukat szüntelen változtatják s épen ez alakváltozásban áll annak soha el nem enyésző

élete. A természet rombol, hogy építhessen, öl, hogy eleveníthessen. Az égi háborúk, villámok, zivatarok, földrengések, árvizek, romboló erői folytán, új erő, új élet, új tenyészet fakad a természet kebelén. Még senki se mondotta, hogy e physikai rosszak a természet összhangzó életét romba döntötték, vagy csak fel is forgatták volna.

De ha e romboló tüneményeket mi reánk való hatásukban tekintjük, ítéletünk azonnal megváltozik, s a mit a világ fennállása végett szükségesnek és így jónak tekintünk, az reánk vonatkozólag rossznak mutatkozik. Senki sem tekint jónak, ha a vizár, jégeső, földindulás vagy onán tönkre teszi, ha a villám, betegség életét fenyegeti vagy elveszi. De kérdehetjük, mi különbség van, ha csak rombolási hatását tekintjük, a zivatar és földrengés, a kígyó mérgé, a tigris karma vagy Borgia mérgé és Catilina töre között? Bizonyára nembeli különbség nincs, hanem csak fokozati. Úgy, hogy helyesen mondja Pope, az angol költő, hogy „ha zivatar és földrengés istennek célját fel nem forgatja, miért forgatná fel egy Borgia vagy Catilina“. A mely világ-részben helye van a földrengésnek, dögvésznek s annak, hogy egyik állat a másikat felfalja: helye van abban a gyilkosságnak és háborúnak is.

Mind a mellett, habár a physikai és erkölcsi rossz közt nem ismerünk is el nembeli különbséget, azt semmi esetre sem tagadjuk, hogy fokozati különbség van a kettő között. Az erkölcsi rossz a rossz legmagasabb foka, mert az nem öntudatlan természeti erők, hanem az öntudatos emberi akarat által hozatik létre. Mig a physikai rosszaktól borzadunk, addig az erkölcsiektől undorodunk, mert tudjuk, hogy ezeket nem öntudatlan lények hozták létre szándéktalanul, hanem öntudatos lények s egyenesen azon célból, hogy velök nekünk kellemetlenséget okozzanak. E körülmény erkölcsi felháborodásunkat fokozhatja, de arra nem jogosít fel, hogy másneműeknek tartssuk ezeket a rosszakat, mint a physikaiakat.

Sőt magunkviselése, eljárásunk módja is ugyanaz mindkétféle rosszal szemben. Mert habár elismerjük is, hogy a physikai rosszak a természet törvényeinek kényszerítő hatalmánál fogva sujtanak bennünket, de azért nem adjuk meg nekik magunkat tétlenül, hanem minél nyomasztóbbak, annál nagyobb erővel törekszünk arra, hogy bekövetkezésüket megakadályozzuk, vagy hatásukat enyhítsük, ha már épen kikerülhetetlenek. A villám ellen villámfogót, a vizár ellen gátat emelünk, a mérges

kigyót irtjuk, a dögvész gyógyító szereit kutatjuk, bár tudjuk, hogy mindez a természet örök törvényeinek hatása folytán támadja meg jóllétünket. Épen így vagyunk a rossz emberrel is. Ezt is igyekszünk ártalmatlanná tenni, meglehet oktatás, intés, példa, tehát szelidebb eszközökkel, ha ezek sikerteleneknek bizonyulnak, a büntetés különféle nemeivel, míg végre, ha teljesen javíthatatlanoknak találtnak, ártalmuknak börtön vagy életüknek elvételével vetünk határt.

Az erkölcsi és physikai rossz közt tett nembeli különbség egyenesen a befolyásolt akarat helytelen felfogásából keletkezett. Az akaratra történő befolyását a határozatunkat előidéző indító okoknak a szabad akarat védői sokkal nagyobbban veszik, mint a minőt a valóság feltüntet; a mennyiben ezeknek egyenesen kényszerítő erőt tulajdonítanak, úgy, hogy szerintök, ha szabad akarat nincs, az ember egyenesen a rá ható külkörülmények hatalma alatt áll; vagy más szóval tetteinken a sors, a végzet, kényszerítő ereje uralkodik. Ily kényszerítő erőt azonban akaratunkra el nem ismerhetünk. A világ nagy befolyást gyakorol ugyan ránk: de kényszerítőleg nem uralkodik rajtunk. Sőt elmondhatjuk, hogy a mily mértékben a természet befoly a mi állapotunkra, mi is annyira befolyunk annak alakítására. Germania mai arculata egészen más, mint a mi volt Tacitus idejében: de a mai germánok sem olyanok mint a minők rengetek erdeikben, zord kietlen teleik alkalmával Ariovistussal bölényekre vadásztak. A világegyetemnek nagy egészében mi is közreműködünk az események láncolatában s bármily alárendelt legyen is szerepünk, nálunk nélkül egészen más volna a föld arculata, mint a minőt jelenleg mutat. Vak sors, szükségképeni végzet nem uralkodik rajtunk, a mely minden igyekezetünk dacára azzá tehetne bennünket, a mivé lenni nem akarunk. Bármily nagy legyen is a körülmények hatalma: még sem kényszeríthet bennünket arra, hogy ha nem akarjuk a bűn oltárán áldozzunk. Eszünkkel uralkodhatunk a körülményeken s mihelyt akarjuk, a bűn utjáról visszatérhetünk az erény ösvényére. Öntudatunk ezen tehetségünk felől tanúbizonyságot tesz, de többről nem: azt egyáltalán nem mondja, hogy tetszésünk szerint akarhatnánk. Mihelyt akarjuk visszatérhetünk a bűn ösvényéről, de hogy akarjuk-e ezt valaha, az viszont a körülményektől függ, s azon jellemtől, a mely bennünk mult cselekvéseink következtében kifejlődött. E körülmények, a melyek akaratunk irányzására befolyanak, sokszor ismeretlenek maradnak előttünk, ezekre

nem gondolunk, vagy elhatározásunk alkalmával megfeledekezünk rólok: s ez az oka annak, hogy úgy tetszik nekünk, mintha elhatározásunkban szabadok volnánk, de e szabadság nem tökéletes, hanem mint főntebb kifejtettük, csak viszonylagos, valamivel több mint a szabadon eső kőé, az óra ingájáé, vagy e fáé, de teljesen szabadok csak akkor volnánk, ha mint Kant kívánja, bármely perében, előzményeinktől függetlenül egészen új cselekvési sort kezdhethénk. Ily szabadságról azonban öntudatunk mit sem tud, sőt inkább azt bizonyítja, hogy mi multunktól teljesen függünk, mert különben nem éreznők magunkat változásaink dacára ugyanazon lénynek, a mik azelőtt voltunk. Ha eseményeink láncolatát bármely perében megszakíthatnók, hogy új cselekvési sort kezdjünk, miként függenének össze egymással öntudatunk tényei? Lehetne-e ily körülmények közt előhaladásiól, tökéletesedésről szó, ha, a ki az imént még jó volt: a következő perében rosszá, valóságos ördöggé alakulhatna át? Ki kereshetné a világtörténetben az események folytonos láncolatát, ha a láncszem a szabad cselekvések folytán minden perében megszakadhatna? Ily esetben erkölcsi világrendről szó sem lehetne, hanem minden a vaksors kinyomozhatatlan s felfoghatatlan szeszélyétől függene.

Föltétlen szabadságról, semmi által sem befolyásolt akaratról tehát szó sem lehet, legfőlebb is viszonylagos szabad akaratról beszélhetnénk, de ez csak fogalomzavarra adna okot. A szabad akarat vallói könnyen megfeledekezhetnének a viszonylagosságról s föltétlen értelemben vehetnék, a mi csak viszonylagos értelemben volt mondva. Legjobb tehát a szabad akarat féle elnevezést elejteni s egyenesen kimondani, hogy szabad akaratunk nincs, hanem csakis határozott, és pediglen kül- és belkörülményeink által határozott akaratunk. És ezt annál inkább tehetjük, mert a határozott akarat elvének elfogadása mellett sem kell bevett erkölcsi fogalmainkról, a tetteinkért való felelőségről, erényről és bűnről, jutalmazásról és büntetésről lemondanunk. Mindezek igen szépen megférnek a határozott akarat mellett, sőt mondhatni csakis ennek felvétele mellett van érthető jelentésök.

Arra, hogy valaki felelőssé tétessék tetteiért, nem anynyira szabadakarat kívántatik, mint inkább törvény vagy parancsoló, mely engedelmisséget követelhet tőlünk maga iránt. Ha ily törvény vagy parancsoló létezik s mi a köteles engedelmisséget megtagadjuk, a törvény ellenére teszünk, a törvény végrehajtói felelősségre vonnak

benünket, azaz felhivnak cselekvésünk okainak előadására. Ha ez okokat kielégítőknek találják, büntetlenül hagynak bennünket, ellenkező esetben pedig büntetést vonunk magunkra. A felelősség ténye s a felelősségre vonás lefolyása ennyiből áll. Látnivaló, hogy szabad akaratlan csak rosszabbá tennők a felelősség ügyét, mert hiszen annak fölvételével nem tudnók okát adni tetteinknek, legfeljebb azt mondhatnók a hozzánk intézett kérdésre, a mit az éretlen gyermek szokott: tettem mert akartam, akartam mert nekem úgy tetszett, a mely okadatulásról, mivel semmi észszerű okot fel nem hoz cselekvése mellett, elmondhatjuk, hogy stat pro ratione voluntas.

A hol társadalom van, ott egyuttal törvénynek s a törvény végrehajtójának, parancsnokának is kell lenni. Az emberek a tapasztalat tanúsága szerint társaságot szerető lények, vagyis jobban érzik magokat feleikkel együtt, mint azoktól külön válva. Társaságba állnak tehát, hogy jobb állapotjuk legyen együttesen, mint ha magános életet folytatnának. A társas élet célja tehát az egyéni jóllét emelése. Úgy de ha kiki saját tetszése szerint igyekeznék egyéni jóllétét munkálni a társadalom kebelében: ebből folytonos zavarok, összeütközések keletkeznének. Mindenekelőtt tehát szükség, hogy a társadalom tagjai korlátlan cselekvési hajlamaikról lemondjanak s ne csak saját boldogságukra, hanem társaik jóllétére is tekintettel legyenek. E végből szükséges, hogy kinek-kinek cselekvési köre előirassék vagy a társadalom számára törvények alkottassanak. Az egyesek cselekvési jogait megállapító törvény nélkül semminemű társadalom, még a rablóké, gonosztevőké sem állhatna fenn. Törvényt tehát mindenütt találunk, a hol csak társadalomra akadunk. Minthogy a társadalom az egyéni jóllét előmozdítására alakult: természetesen olyan törvényeinek kellene lenni, a melyek ezt előmozdítják s ha megnézzük a jelenleg fennálló társadalmi törvényeket csakugyan azt találjuk, hogy nagyobb részök olyan, a mely az egyesek javának előmozdítására céloz. E törvények egy része egyenesen olyan. mely a társadalom fennállására nélkülözhetetlen, mint a minők a társadalom tagjainak élet- és vagyonszükségére vonatkoznak, mások ellenben a társadalom tagjainak minél nagyobb jóllétét, boldogságát igyekeznek előmozdítani. Amazokat feltétlenül parancsolja a törvény s megszegésökért büntetéssel fenyeget, s végrehajtásukat e célra felállított gépezettel, közigazgatási s törvénykezési hatóságokkal hajtja végre, emezeket a társadalom tagjai

magán személyi minőségökben tartatják meg, dicsérettel, tisztelettel, jutalommal adózva a megeselekvőknek, gyalázzal, lenézéssel, megvetéssel halmozva el azokat, a kik vagy végre nem hajtják, vagy egyenesen ellenkezőjét eselekszik a kívántaknak. Az első fajta törvények jogi, az utóbbiak erkölcsi törvények. Erkölcsi törvényeink között vannak ez idő szerint olyanok is, a melyek úgy látszik, hogy a törvényhozó vagy parancsoló bizonyos dolgok iránti rokon vagy ellenszenvéből keletkeztek, tekintet nélkül a hasznossági elvre, mint a minők a mohamedánok mosdási törvényei, a zsidók ellenszenvre a disznóhús evés, a hinduk tisztelete a tehén iránt, de az ily fajta rendelkezéseket a hasznossági elv hovatovább kiszorítja az erkölcsi törvények sorából s jelen erkölcsi törvényhozásunk főirányzatául csakugyan a hasznossági elvet tekinthetjük. Egyébiránt, hogy úgy a jogi mint az erkölcsi törvények a társadalom jóllétének előmozdításából keletkeztek, mutatják azon eltérések, melyek e törvényekben különböző korokban s különböző helyeken fennálló társadalmokban mutatkoznak. A tapasztalat tanítja meg az embereket arra, mi jó, mi hasznos a társadalomra s ennek tekintetbe vételével alakultak át időnként jogi s erkölcsi törvényeink. Az ókornak nem azok voltak jogi s erkölcsi elvei, mint a maiak s a jövőtől reméljük, hogy a mieinknél a célnak még megfelelőbbeket hoz létre.

Valamint a társadalmak az idő folyamán tökéletesítették erkölcsi elveiket: úgy az egyes is életfejlődése folyamán lassanként halad előre az erkölcsiség terén. Tökéletes erkölcsi lény nincs, hanem csak fejlődési folyamán válik azzá. Életünk kezdő szakában az érzékiség uralkodik rajtunk s csak később veszi át a felett kormányzó szerepét az ész. S e jelenség az akaratnak általunk feltüntetett minémiségéből, a megelőző okok által való elhatározásából önként folyik. Míg az ész nem uralkodik az érzékiség felett, természetes, hogy az erkölcsiséggel ellenkező tények, az önzés, a bűn nyilatkozzék cselekedeteinkben, s nincs ember a ki egyszer vagy másszor bünt nem követett volna el: holott ha olyatén értelemben vett szabadakaratunk volna, melynél fogva előző okok nem folynak be akaratelhatározásunkra: a bűnnek ez általános uralmát ki magyaráznunk nem lehetne; csak kellene olyanoknak is lenni, aki nem a rosszra, hanem folyton a jóra határozná magát. De mivel az ész később fejlődik mint az érzékiség: az embert nevelni kell arra, hogy az érzékiség helyett az ész uralkodjék benne. S e

tekintetben hasznos nevelési eszköz a jutalmazás és büntetés. Lassan lassan szokjuk meg azt, hogy azokat a tényeket, a melyekkel jutalom jár, jónak, a melyekkel büntetés jár, rossznak tartjuk s elkövetésüktől óvakodjunk, míg végre értelmünk teljes kifejlődésével belátjuk, hogy az erkölcsiség parancsolatai fel tétlenül jók s azok követését ekkor már nem a büntetéstől való félelemből vagy jutalomra való kilátásból, hanem önként, saját meggyőződésünkből hajtjuk végre. A jutalmazásnak és büntetésnek csakis mint nevelő eszköznek van értelme. A multnak ama barbár felfogását, mely szerént a büntetés az elkövetett vétkeknek megtorlása volna, a felvilágosultabb erkölcsstan teljesen kiűszöbölte.

Egyébiránt mi értelme is volna a büntetésnek mint megtorlásnak? Az elkövetett bűn a büntetéssel nem tétetik jóvá s nem is a bűn elkövetése által megsértett kedvéért büntetjük a bűnöst, hanem maga bűnös szempontjából, hogy ez által őt megjavítsuk. A bűnös az akaratnak okok által határozott s befolyásolt voltánál fogva hasonló körülmények között ugyanúgy cselekednék mint megelőzőleg: ennél fogva, hogy jövőre másként cselekedjék, körülményeiben, akaratát tette bíró indító okaiban változást idézünk elő, egy újabb indító ok a büntetés hozzájok csatolásával. Ebből áll az erkölcsi nevelés, mi ha nem így volna, ha megelőző cselekedeteink, ha újabb meg újabb indító okaink cselekvésünk irányítására be nem folynának, ha cselekvéseink gyakori ismétlődése folytán oly állandó jellem nem fejlődne bennünk, melynél fogva nem is cselekedhetnénk másként, mint a hogy megszoktuk: semmi értelme sem volna a nevelésnek, a melyre pedig szülék, társadalom és állam oly kiváló gondot fordít. Minek igyekeznénk növendékeink érzelmeit s értelmét tanítás, példa, intés stb. által nemesíteni, felvilágosítani, miért igyekeznénk őket az erkölcsi törvény cselekvésére szoktatni, ha minden pereben szabadon, beljök oltott magasztos eszméink mintindító okok dacára cselekedhetnének? Egyébiránt ezt még a szabad akaratot valló nevelő sem hiszi s itt azzal az emberi életben gyakran előforduló jelenséggel állunk szemben, hogy helytelen alapelveink dacára is teljes gyakorlati eljárást követünk. A szabadakaratot vallónak nem kellene nevelnie, mégis nevel, a mivel alapelvét önmaga saját eljárásával cáfolja meg.

A mi végre azt a nézetet illeti, hogy szabad akarat nélkül nem lehetne érdem, nem lehetne erény, erre az elmondottak nyomán

könyen megfelelehetünk. A ki magának az emberről eszményt alkotott s a valódi emberiség eszményképéül az oly embert tekinti, kinél a magasabb, tisztább, nemesebb érzelmek s az ész uralkodnak az alacsony érzéki érzelmek s önző indulatok felett, a ki annyira jellemévé alakította az erkölesi törvény követését, hogy soha semmi körülmények közt sem cselekedhetik másként, mint a hogy az parancsolja: valjon az illet nem neveznök-e erényes embernek, jóllehet tudjuk, hogy ő nem szabadon határozza el magát minden percben a cselekvésre, sőt inkább erkölesi jelleménél fogva multja által nagyon is kötve van? Sőt inkább józan észszel csakis ezt nevezhetjük valódi erényes embernek. Az még nem erényes, a ki bármely percben a bűnre határozhatja magát: szabad akarat mellett pedig ezt kellene hinnünk minden emberről.

De nem folytatom tovább. Sikerült-e fölvetett célom: az akarat kérdésének megoldása; bebizonyíthattam-e, hogy akaratunkat megelőző indító okok határozzák cselekvésre s hogy ennek dacára felelősekké tétethetünk tetteinkért, s csakis e nézet mellett van értelme a nevelésnek: e kérdés eldöntését a jóakarató olvasóra bízom.

Debrecen.

Dr. Öreg János.

A GAZDÁSZAT FOGALMA.

V.

Fejtegetéseink fonalán eljutottunk annak elismeréséig, hogy a concret létező ember, a család társadalmi formájában veheti csak fel első sorban a küzdelmet a természeti világgal szemben; hogy csak a tekintély és traditio vezető karjain, azok iskolájában kezdheti meg a siker garantiájával azon küzdelmet, melylyel létezésének — folyton fejlődő céltudata által megismert föltételeit vívja ki a természeti világtól.

Tudjuk, hogy valamint a fejlődő céltudat a létezés új meg új föltételeit ismeri fel, vagyis a szükséglet határait terjeszti ki mindinkább, — úgy másrészt maga a természeti világ is határozólag foly be azon céltudat kifejlődésére: organikus kölcsönhatásban egészítve ki az ember kettős természetének megfelelőleg azon folyamatot, melyet gazdászati világ név alatt ismerünk.

A szerint t. i. mennyiben nyújtják a természeti világerői azon föltételeket, melyek az emberi létezéshez szükségesek: nyer életet azon küzdelem is, melyre az ember szemben a természettel utalva van. Vagyis a küzdelem módjára és határaitra első sorban azon reális állapot van határozó befolyással: mily mértékben képes a természet, a concret ember első létezési formáinak, vagyis a családoknak és nemzetségeknek, az első szükségletek kielégítésére megfelelő anyagot nyújtani.

A míg a concret ember létezési keretei — családok, nemzetségek — annyira egyszerűek, hogy a küzdelem első, legegyszerűbb formája: az *occupatio* is elégséges a természeti létezés föltételeinek megszerzéséhez — addig az *occupatorius gazdaszat* vagyis a vadászat és halászat képezi azon küzdelemnek formáját.

Tehát első sorban a társadalmi fejlődés keretei azok, a melyek terjedelmétől függ a gazdaszászati életnek, vagyis az ember küzdelmének

formája, s a természeti tényezők magok csakis azon küzdelem anyagát szolgáltatják a növény és állatvilág illető egyedeiben, úgy, hogy a mint a társadalmi fejlődés keretei kibővülnek, kibővül, illetőleg átalakul azon küzdelem formája is.

De ezen kibővülés, ezen átalakulás föltételeit ismét a természeti világ szolgáltatja bizonyos határokig, t. i. vannak bizonyos természeti viszonyok, melyek ezen átalakulást akadályozzák, és ezek az égalji végletek. A forró égöv pusztája, valamint a polaris regio örök jege, határt szabnak a gazdaszati élet fejlődésének, s azt hosszú időkre az occupatorius forma kezdetleges fokozatán tartják fogva. Innét azon tünemény, hogy a polaris regiok, valamint a forró égöv lakossága, mai napig is csak a vadászat és halászat formájában folytatja azon küzdelmet a természeti világgal szemben, melyet gazdaszati nak nevezünk.

A természeti tényezők azon túluymó hatalma tehát, melyet az égalji végletek tájain szemlélünk, nem a fejlődés, nem a haladás föltételeit nyújtja és adja meg a küzdő ember számára, — hanem ellenkezőleg a fejlődés és haladás pályáját zárja el az embertől!

Ime újabb ékesszóló bizonyítéka annak, hogy az ember nem pusztá természeti lény, hanem a természeti létezés korlátain túl fekvő célok és rendeltetés után küzdő, magasabb természetü észlény!

Hogy azonban azon égalji végletek sem föltétlen korlátai a gazdaszati élet fejlődésének, hanem csak a mult társadalmi fejlődésének historikus tényezői, s csakis mint ilyenek jutnak szerepre a tudományos elmélet terén: arra legkiválóbb bizonyítékot szolgáltat épen napjaink nagyszerű fejlődése!

A polaris regiok, valamint a forró égöv világát napjainkban fölkereső, s az egyes nemzetek jogara alá hajtó nagy expeditiok, lerontják a természet despotikus uralmának azon bástyáit, melyek évezredek óta az occupatorius gazdaszat formáiban tartották fogva azon tájak gyér lakosságát: — és a mult nemzedékek traditiojának karjain növelkedett modern tudomány tekintélye hódítja uralma alá a természet azon birodalmát is, s kényszeríti azt az évezredek óta makacsul megtagadott adózását leróni az emberiség szolgálatára.

Tehát a gazdaszati fejlődésnek azon, eddig abszoltnak bizonyult korlátai is megszüntek már, s a természet egész birodalma kénytelen

meghódulni, az egyetemes rendeltetésének fensőbb tudatára jutott, emberiség előtt!

Az ember ma a természet ura, és nem megfordítva, s teljesen hamis azok okoskodása, kik az emberiség jelenleg elért állapotát csak a természeti fejlődés gyümölcésének mondják: midőn az égalji végletek lakóinak mai napig is megmaradt occupatorius gazdaszati formája, a legvilágosabban bizonyítja, mennyire jut a tekintély és traditio nevelő iskoláját nélkülözött ember, ki csak a „természeti fejlődés“ szabad folyamatának maradt átengedve.

Ha azon, mai napig is az anyatermészet ölen maradt vadász- és halásznépek gazdaszati életének formáját szemügyre vesszük: azt találjuk, hogy azoknál a munkaszervezet legcsekélyebb kezdetei vannak csak meg; hogy azoknál a munkafelosztás és egyesítés csak első csiráiban jut kifejezésre.

Már ezen legkezdetlegesebb fejlődési fokozaton kifejezésre jut azonban teljes egészében, a concret létező ember realis természetéből eredő munkafelosztás a fi- és nőnem között, mint a munkafelosztás alaptörvényének első szakasza. Már ezen fokozaton kifejezésre jut a concret ember gazdaszati életének folyamatában a szerepkör azon megosztása, hogy a férfi az, kinek szerepét képezi a külső harc keresztülvívása szemben a természeti világgal, míg a nőnek szerepköre a meghódított természeti anyagnak a közvetlen életcélok szolgálatára alkalmassá tételében fekszik. Vagyis azon első concret létezési kereten — a családon belül a férfi hivatása a tápanyag megszerzésében, a nőé pedig azon természeti tápanyagnak emberi élvezetre alkalmassá való elkészítésében jut kifejezésre.

Azonban napjainkig az occupatorius gazdaszati legkezdetlegesebb fokán talált vad népeknél — Australia, Afrika — nem a társadalmi létezés keretei szabják meg a természeti föltételek mennyiségét, vagyis a szükségletet, — hanem a természeti föltételek concret mennyiségéhez képest korlátolják a társadalmi létezés kereteit, — a mennyiben az occupatorius gazdaszati területének, — t. i. a vadász- és halászterület — használatát élethalálra menő harcban vívja ki az egyik társadalmi keret a másiktól: a legyőzöttek felkoncoltatván, sőt még azok teste is tápanyagként használtatván fel (emberevők!), másrészt pedig a saját társadalmi keret kibővülése is mesterségesen korlátoltatik, az elvénült egyének — valamint a feles számú újszülöttek — elpusz-

títása által. Ez azon „küzdelem a létért,“ melyet a fejlődés és haladás bölcsőjének mer proclamálni a modern materialismus! — Itt van Malthus elméletének igazi előképe!

És vajjon mi képezi azon vad népek életének módszertani kulcsát?... a tekintély vezérfonalának s a traditio élő iskolájának **elvesztése következtében** a legmerevebb végeletekig kifejlődött individualismus, melynek gyümölcse: a társadalmi és gazdaszati anarchia, a „bellum omnium contra omnes!“

Azonban ezen történeti tünemény csak annak bizonyítéka, hogy a természeti tényezők túlhatalma, az égalti végeletek befolyása képes az emberi céltudat fejlődését vezető tekintély és fentartó traditio szavát is elnémítani; a minék következtében a „természeti fejlődés“ folyamatának átengedett ember, nemesak hogy a fejlődés és haladás útjáról marad le, hanem oly mélyen sülyed el, a mint azt Afrika és Ausztralia vadnépeinél látjuk.

S ezen állapot legkevésbbé sem „természeti állapot,“ a miként azt Rousseau megálmodta, hanem ellenkezőleg természetellenes, az ember valódi természetével ellenkező állapot, s az csak egy nemesebb természeti állapotról való lesülyedés!

Az emberiség gazdaszati fejlődésének első bölcsőjét az occupatorius gazdaszat formájában kell ugyan keresnünk, de ezen forma nem képezi a fejlődés alapját, hanem csak az ember azon első küzdelmének alakját, mely által a természeti világ erőit és anyagát céljainak szolgálatába hajtja.

Az emberben, a concret emberi létezés első kereteiben (család és nemzetség) élő céltudat, s ezen céltudat által a természeti világ tárgyaiban az emberi létezés föltételeinek megismerése — szükséglet — képezi azon **alapot**, melyből folyólag az emberiség gazdaszati életének formái magyarázást lennek.

A mennyiben az emberi concret létezés első keretei, a természeti világ meglevő növényi és állati egyedeiben, életeéljajknak megfelelő föltételeit ismerik fel: az occupatio formájában hajtják első sorban azokat uralmuk alá, s ezen forma addig tart, míg azon első concret létezési keretek annyira kibővülnek, hogy a kifejlődött életcélok megfelelő föltételeit, az occupatio formájában megszerezni már nem képesek.

A mint ezen fejlődési fokozat eléretett: bekövetkezik az occupatorius gazdaszat átalakulása.

A vadászat és halászat formáiban a természeti világgal folytatott küzdelem nem lévén képes az emberi létezés megbővült kereteit — vagyis a megszaporodott családokat — megfelelő tápanyag s még inkább a természetadta mezt nélkülöző emberi testnek, a természeti külbefolyások (időjárás) ellen való megvédésére szolgáló fedőanyaggal — (állati bőrök) ellátására: a küzdelem ezen occupatorius módszerét a fejlődött céltudat, az eddig csak megölése után használt állatnak eleven állapotban való fentartása és ápolása melletti használatára, vagyis megszelidítésére és tenyésztésére vezeti az embert; — a mely módszer mellett a természetnek — az állatvilágban nyilvánuló anyagát és erőit, nagyobb és tökéletesebb mértékben hozza az emberi életcélok szolgálatába.

Hol az emberi céltudat ezen vezetése hiányzott, illetőleg hol az emberi céltudat vezető szavait elnémítá a természeti tényezők túlhatalma, mint az égajli végletek tájain: ott napjainkig az occupatorius gazdaszat fokozatán maradt az ember. S csakis a vallási eszmény lelkes bajnokai, a keresztény hittérítők, s az — ezek nyomdokaiban haladó tudományos, illetőleg kereskedelmi, majd politikai és hadi expeditiok azok, melyek az emberi céltudat legnemesebb nyilvánulása a tudomány vezérszavát uralomra juttatják a természet azon birodalmában is. A számtalan nemzedékek traditioja által fentartott és nevelt modern civilisatio áldásait, ki fogják terjeszteni azon tájakra, s bevonják azokat is az emberiség gazdaszati fejlődésének azon nagy folyamatába, melyben az emberi céltudat uralmát a természeti világ felett, napról-napra növekedni látjuk.

VI.

A mint a kifejlődött emberi céltudat, már a küzdelem azon formájában lép fel szemben a természeti világgal, hogy a természetnek az állatvilág bizonyos egyedeiben rejlő erőit és anyagát hozza magától függésbe, vagyis az állattenyésztés módszerét veszi fel: az emberi fejlődés egy új világa tárul előttünk fel.

Az állatvilág a természet erőinek és anyagának egy sajátyszerű nyilatkozványát képviseli.

Ezen erőknék és anyagnak meghódítása, ugyan már az occupatio

formájában is létesül, de azon occupatorius meghódítás módszere, csak a pillanatnyi meghódítást mutatja, mely csak a jelen számára szerzi meg az élet feltételeit. De az élet — nem pillanatnyi — hanem teljes egészükben felismert céljai: szinte nem pillanatnyi, hanem az egészre maradandólag kiható föltételeket követelnek.

A felismert állandó életecélok, állandó föltételek megismerését és megszerzését követelik.

A mint az emberi céltudat, az occupatorius gazdaságzat fokozatán álló társadalmi keretekben annyira kifejlődik, hogy a létezés pillanatnyi céljaitól, az emberi élet nagyobb időszakait határozó állandó célok fölismeréséig halad: az ember küzdelme szemben a természeti világgal is oda módosul, hogy az állattenyésztés által céljainak — nagyobb idősokra kiható — szolgálatába hajtja az ember, a természetnek — az állatvilág bizonyos egyedeiben rejlő erőit, vagyis a vadászat harcias küzdelmi módszere — az állattenyésztés békés küzdelmi formájává alakul át. Az emberi élet nagyobb időszakait határozó célok felismerésében találván meg a gazdaságzi élet fejlődésének módszerét: azonnal szemünkbe ötlük azon kapcsolat, mely az emberi létezés concret kereteinek a társadalomnak, s a gazdaságzi életnek fejlődése között fenforog.

Már az első, az emberi természetből folyó életecél: a nemfentartás teljes világot vet az emberi fejlődés menetére.

A nemfentartás célja is teljes egészében, már nem egy pillanatnyi célt, s annak valósítása is nemcsak a „nemzés“ physiologiai processusának pillanatnyi functioját foglalja magában, — hanem az emberi élet egy nagy időszakát határozó célt: az emberi természet egészének fentartását, s annak valósítását: a nevelés nagyobb idősokra kiterjedő állandó functioját.

Ezen felismert állandó természetü cél, valamint annak szintén állandó, illetőleg hosszabb időtartamra terjedő valósítása: magasabb analogiáját nyújtja azon küzdelemnek, melyet az occupatorius gazdaságzattól állattenyésztés fokozatáig látunk előrefejlődni.

S ha az ember természetének psychophysiologiai természetét veszszük tekintetbe; ha ezen kettős természetnek elválaszthatlan organikus egységét, s ezen organikus egységben végbemenő hatányok módszerét a kölcsönhatásban találjuk fel: lehetetlen elzárkoznunk azon következtetés elől is, — hogy a társadalmi és gazdaságzi

fejlődés nemcsak, hogy analog, hanem egy magasabb organikus egységben találkozó; s hogy ezen organikus egység: a társadalomgazdaszat életének módszerét a kölcsönhatás képezi.

Vagyis, hogy a gazdaszati élet fejlődése elválaszthatlan kapcsolatban van a concret emberi létezés meglevő kereteivel: a gazdaszati élet elválaszthatlan összeköttetésben van a társadalmi életformákkal, s ezen életformák folytonos hatással vannak a gazdaszati élet fejlődésére és viszont.

Felismervén az emberi fejlődés ezen élettörvényét, valóban kifejezésre is látjuk azt jutni a concret ember fejlődésének menetében.

A gazdaszeti fejlődés azon fokozatán, melyet az állattenyésztés nevével jelölünk meg, ezen fejlődési fokozatot határozó állandó célokat: a család és nemzetség társadalmi keretei által látjuk fentartva és képviselve.

A család és nemzetség társadalmi keretei nyujtják azon küzdalmi módszer formáit és rendjét, melyek mellett az occupatorius gazdaszat a vadászatból, állattenyésztésre tér át az ember.

A vérségi köteléken alapuló család- és nemzetséggfő azon tekintély, kinek atyailag uralkodó (patriarchalis) vezetése mellett lesz, az egyedüli felismert állandó cél: a nemfentartás valósításának állandó feltétele t. i. az állandóan bőséges táplálék, az állattenyésztés útján megszerezve.

Ezen fokozaton megtaláljuk a munkaszervezet, munkafelosztás és egyesítés első kezdeteit is.

A család-, illetőleg nemzetséggfő az első munkaszervezet létesítője, — ő osztja fel a teendőket családjának, illetőleg nemzetségének tagjai között, és ő egyesíti ismét azon munkateljesítéseket, s osztja szét végre a megszerzett tápanyagot.

De ezen szervezet már nemcsak a puszta tápanyag megszerzésére szorítkozik, hanem a jelen, a ma. sőt a holnap szükséglete is bőven lévén fedezve: tért nyujt az emberi életcélok további kifejlődésének s azok föltételei valósításának is.

Ezen szervezet természete t. i. az emberi céltudat békés fejlődésének engedvén teret: a nemfentartás célja teljes egészében és terjedelmében juthat valósításra.

A társadalom fogalmának fejtegetésénél, valamint fenntebb is

utaltunk már azon megkülönböztetésre, melyet mi a nemfentartás physiologiai, illetőleg zoologiai fogalma, vagyis azon pillanatnyi terjedelmű functio, a nemzés között, — s azon nagy terjedelmű **élet-hivatás** között állapítottunk meg, mely a traditio, illetőleg a **nevelés** functioja utján: az emberi természet teljes egészének fentartását bírja célul.

Azon concret társadalmi kereteken belül, melyek formáiban a pásztor-gazdaszat kifejezésre jut: teljes egészében érvényesülhet már az emberi fejlődés azon két alaptényezője, melyet a tekintély és traditio fogalmában ismertünk fel, s ezen alaptényezők vezetése mellett az emberi természet összes tartalma juthat kifejezésre, az emberi céltudat a végtelen fejlődés és haladás beláthatlan pályájára térhet! S a haladó céltudattal halad a megismert életcélok föltételeinek érzete: halad és kibővül a szükséglet világa is! A természetnek összes — az állatvilág egyedeiben fekvő erői és anyaga. jut a fejlődött céltudat ismeretébe, s messze túl a tápanyag első közvetlen szükségletén, lesz az állatvilágban nyújtott anyag, az emberi célok szolgálatába idomítva: megszületik az ipar, melynek első kezdetei természetszerűleg, a természettel az állatvilággal szemben folytatott küzdelem eszközeire vagyis a fegyverekre irányulnak, s csak később fordulnak a békés küzdelem a munka eszközeinek vagyis a szerszámok készítésére!

Mindezen foglalkozások, az ipar ezen kezdetei a concret társadalmi kereteken belül mennek végbe, az első ipar természetszerűleg „házi ipar“, illetőleg helyesebben „családi ipar“, a mennyiben a család társadalmi körén belül megy végbe az állatvilágban nyújtott anyagnak, munka utján az emberi életcélok szolgálatára alkalmassá alakítása, vagyis azon anyagnak első sorban a táplálás céljára alkalmassá tétele, másodsorban pedig a mezitlen emberi test megvédésére szolgáló ruházattá alakítása. S ezzel megnyertük a legszorosabb értelemben vett „családi gazdaszat“ fogalmát, melynek tartalma lényegileg ezen fogalom határai között mozog minden fejlődési fokozaton át. A családi gazdaszat ezen fogalmát alkalmazva a concret ember realis természetére, annak a két nemben mutatkozó kettős alkatára, mint a munkafelosztás első — már az occupatorius fokozaton észlelt — forrására: világossá lesz előttünk azon concret állapot, hogy a családi gazdaszat vezetése a női nem oszlályrészét képezi, mint természetes élet-hivatását. Az embernek a természettel s első sorban

az állatvilággal szemben folytatott küzdelme, módszertani kulesát adja azon tüneménynek, hogy a harci küzdelem eszközeinek a fegyvereknek készítése válik ki mint külön élethivatás már a pásztorgazdaszat fokozatán. De ezen első különváló iparfoglalkozás is, a a concret társadalmi keret formájában él és fejlődik, vagyis bizonyos családok külön hivatásként űzik nemzedékről-nemzedékre azon mesterséget.

Tehát a család társadalmi formájában lesz az első iparos-foglalkozás űzve, mint bizonyos társadalmi élethivatás, melyet a családfő tekintélyének vezetése mellett, a nemzedékek traditioja tart fen és fejleszt a haladás pályájára. — Ime megnyertük ebben az ipar gazdaszati fogalmának alapelemeit, t. i. hogy a tekintély vezetése alatt álló concret társadalmi keret képezi azon életformát, melyen belül fejlődhetik csak az ipar, a nemzedékek traditioja — vagyis élő közreműködése — utján, a haladás pályájára.

És a modern élet főemelyűjének, a forgalomnak alapjait is megtaláljuk már ezen fokozaton, mint a fejlődés hatalmas alap-tényezőjét. A természet, az állatvilág egyedeiben rejlő erőinek állandó meghódítása: egyuttal az első forgalmi erőnek megszerzését képezi!

Az állati erő lesz az ember azon céljának rabszolgájává: leküzdeni a távolság akadályait, mely akadályok a concret társadalmi keretek — családok és nemzetségek — érintkezését, a pásztorelet természete által szükségképen követelt, nagy távolságokat magukban foglaló területeken, — lehetetlenné tennék. S ez által nemcsak a haladásnak, magában a társasérintkezésben fekvő föltételeit vesztené el az ember, hanem leggyakrabban a concret természeti viszonyok között magának azon gazdaszati formának létezése lenne veszélyeztetve, mi tekintetben elég a pásztorgazdaszat fokozatán csak a nyári és téli legelőterületek nagy távolságaira utalnunk.

Azonban a távolság akadályainak legyőzése, nemcsak a concret társadalmi keretek, életcéljaik föltételei megszerzésére irányuló küzdelmének, vagyis gazdaszati életüknek egyik alkatrésze: hanem a forgalom maga is egy különös gazdaszati életforma, mint a concret társadalmi keretek gazdaszati életének egyik különös formája. Ezen különös életforma concret nyilvánulását **kereskedelem** nevezet alatt ismerjük.

A pásztor gazdaszat fokozatán ezen életformának első kezdeteit látjuk a cserekereskedésben, a mennyiben t. i. az egyes coneret társadalmi keretek azon termékeiket, melyekben a természeti viszonyoknak vidékenként különböző irányban mutatkozó kedvezősége folytán fölösleggel rendelkeznek: kölcsönösen kicsserélik egymás közt.

És ezen első forgalmi életfunctio már megszüli a gazdaszati elmélet legfontosabb alapfogalmait.

A midőn t. i. a coneret társadalmi keretek egymást felkeresvén, a náluk szükségleteiket meghaladó mennyiségben levő termékeket egymás között összehasonlítják: első sorban azon termékeknek jelentőségét mérlegelik coneret társadalmi céltudatuk foruma előtt. A milyen és mennyi jelentőséget, becsét itél meg egy coneret társadalmi keret céltudata, a birtokában levő termékeknek: olyan és annyi értékkel birnak azok. Az **érték** tehát fogalmilag nem más, mint egy coneret társadalmi keret céltudatából eredő ítélet a dolgok jelentősége iránt. — Azon ítélet tartama pedig nem más, mint annak megállapítása: mily mérvben képesek a dolgok, céltudatunk által felismert coneret életecéloknak föltételeiképz szolgálni.

Ezen ítélet létrejövételénél a főszerep ugyan az életecélok föltételei mérlegelésének jut, azonban ezen mérlegelés mindig a coneret életviszonyok, azon termékek coneret állapotainak befolyása mellett történik: — úgy hogy az érték nem egy abstractio, hanem ellenkezőleg egy coneret ítélet, a dolgok coneret becse, még pedig nem individualis becse, hanem egy coneret társadalmi keret közös céltudata által meghatározott társadalmi becse felett.

A mint a coeeret társadalmi keretek ítéletet mondanak a dolgok értéke tekintetében, s ezen ítélet a traditio által fentartatván, megállapodásra jut: természetszerűleg lesznek bizonyos dolgok, azon társadalmi keretekben uralkodó tekintély által mint érték mérők megjelölve. Ime megszületik a pénz fogalma. Tehát a pénz nem más mint egy coneret társadalmi kereten belül, az abban uralkodó tekintély által megjelölt érték mérő.

A pásztor gazdaszat fokozatán mint érték mérő, mint pénz az állat, a tenyészmарha szerepel: mit mai napig is gyakorlatban látunk a nomádnépeknél pl. az arab a lovat és tevét használja érték mérőnek.

Hogy az érenek értékmérőként való használata, a pásztorgazdaság fokozatán is előfordul már: azt a történelem igazolja, mely a pásztornépeknél is kimutatja az érepenz használatát — és nincs semmi ok annak lehetőségét kétségbe vonni, miután ezen gazdasági fokozaton a tekintély és traditio háborítlan szereplése folytán szabadon fejlődhetik a társadalom a haladás pályáján.

Minekutána a dolgok, a termékek mérlegelése megtörtént az egyes concret társadalmi kereteken belül, s azok értéke iránt megállapodás létesült: bekövetkezik azon további folyamat, hogy az értékkel bíró dolgok egymással, az első forgalmi functio a csere létesülésének céljából, összeméretnek. Ezen összemérés módszerét: kereslet és kínálatnak nevezzük; azon helyet pedig hol azon összemérés végbemegy: piac nevezetbe foglaljuk.

Az értékkel bíró dolgoknak, kölcsönös csere létesítése céljából a piacon, a kínálat és kereslet formájában való összemérése: egy új fogalomnak ad életet, — s az az ár fogalma.

Az ár tehát az értékek concret összemérése a csere létesülése céljából, vagyis: az ár a csereérték concret kifejezése.

Hogy a csereérték concret kifejezésre jusson: arra nem egy abstractio, sem individualis vélemény vagy határozat szolgál módszerül; hanem csakis a concret életviszonyok realis érvényesülése.

Azon concret életviszonyokat, a concret felesleg és concret szükséglet vagyis a kínálat és kereslet, valamint az, ezek concret találkozására szolgáló hely, a piac képviseli: azok concret összehatása létesíti a csereértéknek realis kifejezésre jutását, vagyis az árt.

A concret szükséglet valamint a concret fölösleg fogalmai nem valami abstractiot fejeznek ki, hanem bizonyos realis életviszonyokat; úgy, hogy a kereslet és kínálat, valamint azok egymásközi viszonya sem fejeznek ki valami abstractiot, hanem csak bizonyos concret életviszonyokat, melyek a concret ember létezési kereteinek a társadalomnak általános élettörvényei által lesznek befolyásolva. Tehát a kereslet és kínálat nem valami abstract „törvény“, hanem csak bizonyos nyilvánulási formája a társadalom gazdasági életének.

Nem a kereslet és kínálat azon hatalom, mely mint „törvény“ szabná meg a társadalom gazdasági életének határait: hanem a

concret társadalmi életviszonyok azok, melyeknek külső folyománya nyilvánulásaként jelentkezik csak a kereslet és kínálat. Hiszen világos, hogy a concret felesleg létesülését semmi más nem alapítja meg, mint a társadalmi keretek azon életviszonya, hogy azok a termelés oly mérvű kiterjesztését veszik célba, mely felülmúlja, túlhaladja a saját szükséglet határait: és ime ez által létre jön természetszerűleg a „kínálat.“ Másrészt ismét úgy keletkezik a concret szükséglet, hogy a társadalmi keretek céltudata oly mértékben fejlődik ki és halad előre, hogy a megszaporodott életecélok föltételeinek megismerése szükségletet teremt, s ebből ered azután a „kereslet“.

A pásztorgazdaszat fokozatán a kereslet és kínálat még teljes concret realitásában jelentkezik csak, szintúgy mint a „piac“ is, mely még nem más, mint azon hely, hol a concret felesleget és concret szükségletet a legegyszerűbb módszer mellett: a közvetlen kieserélés útján egyenlítik ki; miért is az ár fogalma is még legközvetlenebb módon nyilatkozik, mint a csereérték kifejezése.

És mindezen gazdaszati életfunctiok a pásztorgazdaszat fokozatán, még az emberi concret létezés első kereteinek, a családoknak társadalmi intézményein belül mennek végbe. A családi tekintély és a családi traditio azon vezérhatalmak, melyek uralkodó befolyása határozza meg, úgy a termelés mint a forgalom formáit.

A családi tekintély és traditio azon tényező, mely a concret felesleg és concret szükséglet természetszerű kiegyenlítését a társadalmi keretek között, nem engedi vad hareccá fejlődni, — miként azt napjaink gazdaszati állapota mutatja a „szabad verseny“ elvének illetőleg inkább elvtelenségének uralma mellett; — hanem a közös társadalmi életecélok világító fáklyáját lobogtatva: nem absolut becsű célnak és feladatnak hirdeti a gazdaszati életfunctiot, különösen a termelést, — hanem csak egy oly feltételnek, melyet a közös eszményi életecélok szolgálatában lehet és szabad csak érvényesíteni! — mely nem piacnak declarálja az ember világát, miként napjaink gazdaszati elmélete, hanem oltárnak, a melyen csak az emberiség eszményi nagy életecéljainak szabad áldozni.

Azért látjuk az emberiség legnagyobb culturai vívmányait a pásztornépek ölen fejlődni, azért látjuk a világtörténelemben azt, hogy a legdrágább eszményi javakat a pásztornépek szerezték meg az emberiségnek.

Mindazonáltal a természetnek, a természeti viszonyoknak a fejlődést határozó hatalma, szemben ezen fejlődési formával is érvényesül.

Ugyanis a fejlődés rendes menete oda irányul, hogy a mint a concret emberi létezés társadalmi keretei annyira kibővülnek, — hogy a természet, az állatvilág egyedeibe rejlő erőinek meghódítása, vagyis az állattenyésztés formájában, már nem képesek megszerezni a concret létezés természeti feltételeit, t. i. a tápanyagot: az ember a természetnek a földben, illetőleg a növényvilág egyedeiben rejlő anyagának és erejének **állandó** meghódítására kénytelen térni. Vagyis azon földterületet, melyet a legelő formájában csakis ideiglenesen hódított meg a legeltetés által: kénytelen **állandó** és végleges meghódításnak, „művelésnek“ alávetni!

Ezen meghódítás fegyvere illetőleg módszere: a munka, ez azon varásvevő, melynek érintésére a természeti világ ezen birodalma is kénytelen erőit és anyagát az emberi életcélok szolgálatába bocsájtani.

Azonban itt érvényesül, épen ezen a ponton, a természeti viszonyok hatalma; a mennyiben vannak oly területek, melyek csak a legelő formájában hódíthatók meg geológiai alkatuk következtében, pl. Arabia nagy sótartalmú medencéje, a miben megtaláljuk annak kulcsát is, miért maradt meg mai napig Arabia lakossága a nomadismus fokozatán.

De hogy a természeti viszonyok ezen határozó, illetőleg korlátozó befolyása nem absolut, hanem csak relativ, s a mult történeti fejlődését magyarázó: azt napjaink fejlődése mutatja, — elég csak Hollandiára utalnunk, melynek maroknyi népe a nagy ocean gigantikus természeti hatalmaival lép győzelmes küzdelemre, s kidacolja attól minden talpalatnyi földjét!

És Arabia nomádjai is mind beljebb nyomulnak vissza, amint a civilisatio előrsei napjainkban előrehaladnak: úgy hogy valóban nincs messze az idő, midőn már csak a chronicákban fog élni az arab s beduin, a puszták szabad fia, az emberi társadalom ősi fejlődési formájának ezen, most még élő képe.

Bars-Szentkereszt.

Dr. Kiss Mihály,
szolgabíró.

Dr. HORVÁTH CYRILL ÉLETE ÉS BÖLCÉSÉSZETE.

— III. közlemény. —

ββ) A terjedéknek a tartalommal való viszonya ily törvény szerint módosúl: Minél nagyobb a fogalom terjedéke, annál kisebb tartalma. Például a lét fogalmának terjedéke magában foglalja az egész mindenséget, azonban tartalma, mivel egyedül a vanság jelével bír, mennyiségileg csekély.

γγ) A tartalomnak a terjedéssel és a terjedéknek a tartalommal való összerű viszonya következő törvénnyel bír: Minél nagyobb vagy kisebb a fogalom tartalma, annál nagyobb vagy kisebb a fogalom terjedéke is. Például vegyük az élet fogalmát. Az öntevő, önszervező, önérző és öntudatos működés teszi az élet fogalmának tartalmi egységét. Ezen egység több jeggyel bír. Következőleg a tartalom nagy, de a terjedék kicsiny, mivel az élet ilyen alakban egyedül az emberre terjed. Ámde nemcsak az ember él, hanem az állat is, mely nem működik öntudatosan mint az ember. Következőleg az élet fogalma tartalmának öntudatos jegye elhagyatik. A tartalom tehát kisebbedik, a terjedék pedig nagyobbodik. Ezen eljárással a terjedéket tovább lehet nagyobbítani és a tartalmat kisebbiteni, pl. a növényi élet meghatározásánál. És így tovább. Olykor, kiindulhatni az élet fogalma terjedékéből. Ily módon kisebbiteni lehet a terjedéket az öntevő vagyis szervetlen élet, az önszervező vagyis növényi, az önszervező és önérző működés vagyis állati élet elhagyásával és tekinthetni csak az emberi életet. Így a terjedék a legkisebb. Végre a tartalom és terjedékből való összerű kiindulás eredményezi a tartalom és terjedék nagyobbításának és kisebbitésének összerű módosulását. Ennek megtudatolása és felfogása a fogalmat mint önmagában megkülönböztetett egységet, e s z m é t, (idea, Idee) tükrözi vissza. Az ily megtudatolásban a gondolás a legnagyobb fogalmi tökélyt mutatja.

Fogalmi tökélyek gyanánt tekinti Horváth Cyrill $\alpha\alpha$) a fogalom tartalmának és jegyeinek megkülönböztetésében a tisztaságot, $\beta\beta$) a fogalom terjedékét tevő osztályfogalmaknak egymásutáni elötüntetésében rendezettséget, $\gamma\gamma$) a fogalom tartalmának egységben, terjedékének sokaságban és összerű egységben, azaz eszmében való felfogásában, az alaposágot, végre $\delta\delta$) a fogalmaknak tartalmi, terjedéki és összerű megkülönböztetésében a világosságot. E tökélyek hiányai $\alpha\alpha$) a tisztaság ellentétében a homályosság, $\beta\beta$) a rendezettség ellentétében a rendezetlenség, $\gamma\gamma$) az alaposág ellentétében az alaptalanság és $\delta\delta$) a világosság ellentétében a zavartság.

A világosság és ellentéte a zavartság nem egy, hanem két vagy több fogalom tartalmára, terjedékére és viszonyára vonatkozik, mivel a világosság a fogalmak tartalmi, terjedéki és összerű egybevetésének megkülönböztetésében, a zavartság pedig a megkülönböztetés hiányában áll. Átme gyünk tehát a fogalomnak több fogalommal való viszonyára.

β) A fogalomnak két vagy több fogalommal való viszonya tartalmi, terjedéki és összerű lehet.

$\alpha\alpha$) A fogalmak tartalmilag egybevetve, viszonylag azonosak és viszonylag különbözők, Például a test és szellem a létre, öntevőségre és lényiségre nézve egymással azonos, azonban a lét és lényiség alakjára és minőségére nézve különböző, mivel a test realis, a szellem ideális léttel bír. A test realis, a szellem ideális lény. A test összetett, a szellem egyszerű. A test részekre osztható, a szellem oszthatatlan. A test romlandó, a szellem romolhatatlan. A test halandó, de a szellem halhatatlan. Következöleg a test és szellem fogalma tartalmilag egybevetve, viszonylag azonos és viszonylag különböző.

$\beta\beta$) A fogalmak terjedékileg egybevetve, szintén viszonylag azonosak és viszonylag különbözők. Például a nemek nemekkel, a fajok fajokkal azonosak, de csak viszonylag, mivel egyik is, másik is a tartalmi jegyeknél fogva a nemet és fajt más és más alakban teszi, tehát viszonylag különböző. Ugyanis az ásvány, növény, állat és ember nemfogalom, mert mindegyik nemet tesz, de különböző alakban; továbbá az ásvány, növény és állat számos fajjal bír, melyek egymástól lényeges faji különbözetekben térnek el, ellenben az emberfogalom

mivel minden emberben az emberi eszme azonos, egyéb különbség pedig az egyes emberekben lényegtelen, csak nemet és egyedeket tesz s nem egyszerűen fajt is.

γγ) Végre a fogalmak összerüleg egymással egybevetve, szintén viszonylag azonosak és viszonylag különbözők. Például az Isten és világ fogalmai tartalmilag abban azonosak, hogy léteznek, de a lét mértékére nézve egymástól különböznek, mivel a lét az Istenben végtelen, a világban véges. A lét öntudatos minőségében is részint azonosak, részint különbözők; azonosak, mivel a lét az Istenben oly öntudatos, mint a világ egyik részében, t. i. az emberiségben, de az öntudat mértékében különbözők, mivel az öntudat az Istenben általános, az emberiségben pedig viszonylagos. Végre azonosak és különbözők a lét szabad minőségében is; azonosak, mivel a szabadság az Istenben és a világban is, t. i. az emberiségben létezik, de különböznek a szabadság mértékében, mivel az Isten általános, a világ pedig viszonylagos szabadsággal bír. Terjedékileg az Isten és világ fogalmai azonosak, mivel a mindenségre nézve alárendelt, egymásra nézve pedig mellérendelt fogalmak. Ámde egymástól mégis különböznek, mivel az Isten a mindenség alatt a világra nézve végtelen alárendelt fogalom, a világ pedig az Istenre viszonyítottan véges alárendelt fogalom. Önmagokra viszonyítva, mint egyedfogalmak, viszonylag azonosak, mivel sem az egyiknek, sem a másinak terjedéke, több istenre vagy több világra nem terjed ki. Összerüleg véve a viszonyítást, az Isten- és világeszme a mindenségben sem nem abszolút azonos, mint a pantheismus állítja, sem nem abszolút különböző, mint a deismus véli, hanem a theismus szerint viszonylag azonos, viszonylag pedig különböző.

Ha a fogalmi viszonyítás oly célból történik, hogy két fogalom egymással összeköttessék, vagy össze ne köttessék, vagy összeköttessék is, nem is, úgy a gondolás, mint ítélet nyilvánul. Átme gyünk tehát az ítélettanra.

b) Az ítélettan tárgyalja az ítéletet és fajait. Mi az ítélet? Horváth Cyrill az ítéletet is, mint a fogalmat, összerüleg fejt meg.

α) Tartalmilag tekintve, azon fogalom, mely gondolatom tárgya s melyet tevéssileg (thetice) annak gondolok, a mi, alany (subiectum); azon fogalom pedig, melyet az alanyhoz viszonyítva az alanyról gondolok, állítmány (praedicatum). β) Alakilag tekintve,

az állítmánynak az alanyhoz való viszonyítási módja a gondolás részéről teszi az ítélet alakját. Ennek kifejezője nyelvtanilag a kapcsoló szócska (copula). γ) Összszerüleg tekintve, az alany- és állítmánynak, mint tartalomnak, viszonyítási módjuknak, mint alaknak és összszerü egységöknek logikai kifejezése teszi a fogalomszerűleg felfogott ítéletet, pl. a szép tetszik.

Midőn az ítézés folyamul, többféle szempontból hozott alakban, mint fajban fejezi ki önmagát.

α) Kiindulhat a subjectum mennyiségéből és viszonyíthatja a praedicatumot a subjectum egész terjedékéhez vagy egy részéhez vagy a terjedék egyes egyedeihez. Ily módon létrehozza a mennyiségi ítéleteket, melyek $\alpha\alpha$) egyetemlegések, pl. minden szép tetszik, $\beta\beta$) részlegések, pl. némely ember tudós és $\gamma\gamma$) egyedlegések, pl. a thearózsa virág.

β) Kiindulhat a praedicatum minőségéből, mely szerint a praedicatum minő jegye a subjectumnak. $\alpha\alpha$) Lehet igenleges jegye és így az ítézés létrehozza az igenlő ítéletet, pl. az ember szabad lény. $\beta\beta$) Lehet nemleges jegye, melyből tagadó ítéletet hoz, pl. a lélek nem halandó. $\gamma\gamma$) Lehet határoló vagyis korlátozó, midőn az igenleges és nemleges jegy is tulajdonítható a subjectumnak, pl. a lélek a testben mindenütt van, még sines sehol. Ez korlátozó ítélet.

γ) Kiindulhat az ítézés a subjectum és praedicatum közti viszonyból, mely szerint háromféle módon viszonyítja az állítmányt az alanyhoz és viszonylati ítéleteket hoz. $\alpha\alpha$) Ha a subjectum és praedicatum között föltét (conditio) van, úgy az ítézés föltétesen viszonyítja a praedicatumot a subjectumhoz. Így származik a föltétes ítélet, pl. ha a lélek halhatatlan úgy örökké fenmarad. $\beta\beta$) Ha a subjectum és praedicatum között nincs föltét, úgy az ítézés föltétlenül viszonyítja a praedicatumot a subjectumhoz és így származik a föltétlen ítélet, pl. a test kiterjedt és összetett lény. $\gamma\gamma$) Olykor a föltétes és föltétlen ítéleteket egyesítjük, hogy ha a subjectum és praedicatum közötti viszonyban föltét lenni látszik is, nem is. Így származik a szétválasztó ítélet, pl. a lélek vagy halhatatlan vagy nem halhatatlan. A két ellenkező praedicatum közül csak egyet lehet a subjectumnak tulajdonítani, pl. a léleknek a

halhatatlanságot s ekkor a szétválasztó ítélet föltétlenné válik, pl. a lélek halhatatlan.

δ) Kiindulhat az ítézés az ítéltendő értelemnek az ítélet igazságáról való meggyőződéséből. A meggyőződés különböző módosulattal bír. A módosulat szempontjából módosulati ítéletek származnak. αα) Ha valószínűnek tartjuk az okot, melynél fogva a praedicatumot a subjectumnak tulajdonítani lehet, úgy lehetséges ítéletet kell hoznunk, pl. a beteg meggyógyulhat. ββ) Ha tudjuk bizonyosan, hogy mely oknál fogva tulajdonítjuk a praedicatumot a subjectumnak, úgy valóságos ítéletet hozunk, pl. hiszem, hogy a lélek halhatatlan, mert a történelem tanúsága szerint az egész világ kezdettől fogva hitte a lélek halhatatlanságát. γγ) Ha a praedicatumnak a subjectum természetében rejlő szükségképeniségéről teljes bizonyossággal bírok, úgy szükségképeni ítéletet hozok, pl. a léleknek, mint egyszerű, anyagtalan és önmagában létező lénynek, halhatatlannak kell lennie.

A szükségképeni ítéletet tekinti Horváth Cyrill logikai átmenetnek az ítélettanról a következtetéstanárra. Mielőtt azonban az átmenetet előadnók, tekintsük ezen két fontos kérdést: α) mikor igazak az ítéletek? β) milyenek az ítéletek viszonyai egymással?

α) Az ítéletek igazak lehetnek mennyiségileg, minőségileg, viszonylatilag és módosulatilag.

αα) Mennyiségileg az ítélet igaz, ha a praedicatum szükségképeni jegye a subjectumnak. Ha szükségképeni jegye, úgy egyetemleges ítéletet hozunk, pl. minden fa növény; ha esetékes jegye, úgy részlegesen ítélünk, pl. némely fa görbe. Végre ha egyedfoglalomhoz viszonyítatik a praedicatum, mindig egyedleges ítéletet hozunk, pl. Cicero szónok volt.

ββ) Minőségileg az ítélet igaz, ha a praedicatum jegyei bennfoglaltatnak a subjectumban. Ha bennfoglaltatnak, igenlőleg ítélünk, pl. a rózsa virág; ha nem foglaltatnak, tagadólag ítélünk, pl. a lélek nem halandó; ha bennfoglaltatnak, nem is, határolólag vagy korlátozólag ítélek, pl. az ember halandó is, nem is. Halandó testére, de lelkére nézve halhatatlan.

γγ) Viszonylatilag az ítélet igaz, ha föltét esetében föltétesen tulajdonítom a praedicatumot a subjectumnak, pl. ha az ember érnyes, úgy dicséretre méltó; ha pedig a subjectum és praedicatum

közti viszonyban nincs föltét, úgy föltétlenül tulajdonítom a praedicatumot a subjectumnak, pl. a szép tetszik; és végre, ha a subjectum és praedicatum közti viszonyban föltét látszik lenni s nem is, úgy szétválasztólag viszonyítom az ellenkező praedicatumokat a subjectumhoz, pl. a tanu vagy igazat mond vagy hazudik.

δδ) Módosulatilag az itélet igaz, ha az ok valószínűsége esetében lehetségesen itélünk, pl. a tudós is tévedhet; ha pedig az okot bizonyosnak tartjuk, valóságosan itélünk, pl. Julius Caesar nagy hő volt; s végre ha az okot szükségképeninek tartjuk, mely a subjectum természetében rejlik, úgy apodictice kell itélnünk, pl. az embernek, mint erkölcsi lénynek, kötelességeit önmaga, az emberiség és Isten iránt teljesítenie kell.

β) Az itéletek viszonya egymással lehet fogalmaik szerint tartalmi, terjedéki és összerű.

Tartalmilag az itéletek részint azonosak, részint különbözök. αα) Azonosak, ha subjectumaik és praedicatumaik ugyanazok, pl. Péter ember; Péter érzéki, eszes földi lény. ββ) Különbözök, ha praedicatumaik ellenmondók, ellenállítók és ellentétesek. Ellenmondók, pl. Nagy Sándor nagy ember volt; Nagy Sándor nem volt nagy ember. Ellenállítók, pl. a rózsza piros; a rózsza fehér. Ellentétesek, pl. az élet jó; az élet rossz.

Terjedékileg az itéletek részint egyberendeltek, részint fölé- és alárendeltek. αα) Egyberendeltek, ha praedicatumaik azonosak, pl. az Isten mindenható; az Isten mindent ismer; ββ) fölérendelt a tágabb- és γγ) alárendelt a szűkebb alanyfogalommal bíró itélet, pl. minden fa szerves lény; a gyümölcsfa szerves lény.

Az összerű viszonyon alapszik az itéletek megfordítása (conversio iudiciorum), mely szerint az itéletek mennyisége és minősége vagy ugyanaz marad, vagy változik. Ha ugyanaz marad, úgy a megfordítás egyszerű és adja az elvet (principium), pl. a philosophia tudomány az igazság és bizonyosság egységéről; minden az igazság és bizonyosság egységéről szóló tudomány philosophia. Ez elv, mely a tudománynak alapúl szolgál. De a részleges itélet nem lehet elv, pl. minden rózsza virág; némely virág rózsza.

Az elvben nem elég az, hogy két fogalmat egymáshoz viszonyítsunk és szükségképeni itélettel kifejezzünk, hanem a fogalmakat

meg kell állapítanunk az alaposság törvénye szerint. A megállapítás által meghaladjuk az itélettant s átlépünk a következtetéstánba.

c) A következtetéstán előadja a következtetést és különféle fajait. Mi a következtetés? A gondolás két ítélet öszszerű viszonya alapján egyik ítélet igazságából a másiknak igazságát következteti. Azonban nemcsak egyik ítélet igazságából a másikat, hanem két ítélet igazságából egy harmadikét is következtetheti. E szerint a gondolás új elemi alakban, azaz következtetésben tűnik elő.

Horváth Cyrill a következtetés fogalomszerű meghatározását a következőkben adja. Minden következtetésben három sarkfogalomnak kell lennie, u. m. a terminus major-, terminus minor- és terminus mediusnak. E három sarkfogalom különböző állásban fordul elő három tételben, t. i. a fő-, al- és zártételben: pl. minden ember halandó, de Péter ember, tehát Péter halandó. Az első ítélet főtétel, a második altétel és a harmadik zártétel. A főtétel mennyiségileg igaz ítélet, mivel a halandó minden emberre vonatkozik. Az altétel minőségileg igaz ítélet, mivel az ember tartalmi jegye Péternek. A zártétel: tehát Péter halandó, a főtétel mennyiségi és az altétel minőségi igazságából, mint az előzmény igazságából, szükségképen következik. A halandó a terminus major, Péter terminus minor és ember terminus medius. Következtetni e szerint nem egyéb, mint két fogalmat (t. major et t. minor) egy harmadik (t. medius) mintok által közvetíteni és megállapítani. Épen ezért az egész következtetés az alaposság törvényén alapszik.

Ha a következtetés három tételből alakul, úgy egyszerű következtetésnek, ha pedig több tételből alakul, úgy összetett következtetésnek nevezik. Mind az egyszerű, mind az összetett következtetés lehet, alkatrészeit tekintve, teljes és nem teljes.

α) Az egyszerű teljes következtetés az előzményi tételek viszonya és a következménynek az előzmény igazságából való lehetséges módja szerint föltétlen, föltétes és szétválasztó.

$\alpha\alpha$) A föltétlen következtetésben a tételek föltétlen ítéletek. A föltétlen következtetés a terminus mediusnak az előzményi tételekben való állása szerint 4 figurával bír. Az első rendes, a többi három rendkívüli. Az első figurában a terminus medius a főtétel subjectuma és az altétel állítmánya (praedicat et subjicit medium sibi prima

figura); a második figurában a terminus medius a fő- és altétel praedicatuma (praedicat altera bis); a harmadik figurában a fő- és altétel subjectuma (tertia bis subjeicit); a negyedik figurában a főtétel praedicatuma és az altétel subjectuma. Mind a négy figura törvényei ezek: A következtetésben sem többnek, sem kevesebbnek három sarkfogalomnál nem szabad előfordulnia. Egygyel több fordulna elő, ha a terminus medius kétértelmű volna, a mi quaternio terminorumot okozna, pl. populus crescit in horto, sed Gallus est populus, ergo Gallus crescit in horto. A főtételnek mennyiségileg egyetemlegesnek kell lennie, minőségileg pedig igenlegesnek vagy nemlegesnek. Az altételnek mennyiség szerint egyetemlegesnek, részlegesnek vagy egyedlegesnek kell lennie, minőség szerint igenlegesnek vagy nemlegesnek. A zártételnek mindig az előzmény gyöngébb része szerint kell alakulnia.

$\beta\beta$) Föltétes következtetés az, melyben a főtétel föltétes ítélet, pl. ha a lélek halhatatlan, úgy örökké fenmarad, de a lélek halhatatlan, tehát a lélek örökké fenmarad. E következtetés igenlegesen (modus ponens) történt. De történik nemlegesen is (modus tollens), pl. ha a lélek anyag, úgy összetett lény, de a lélek nem összetett lény, tehát a lélek nem anyag.

177) A szétválasztó következtetésben a főtétel szétválasztó ítélet; a következtetés itt is kétféle módon történik, u. m. állítva tagadó (modus ponendo tollens) és tagadva állító módon (modus tollendo ponens), pl. minden fogalom vagy velünk született vagy érzéki észrevevésből vagy belső szemlélésből keletkezett; minden pszichológiai fogalom belső észrevevésből keletkezett; tehát a pszichológiai fogalmak velünk nem születtek, sem érzéki észrevevésből nem keletkeztek. A világon vagy kénytelen végzet, vagy pusztá véletlen, vagy isteni gondviselés uralkodik; de a világon sem kénytelen végzet, sem pusztá véletlen nem uralkodik; tehát a világon isteni gondviselés uralkodik.

N a g y v á r a d.

Dr. Nemes Imre.

(Folyt. köv.)